

91.9:63

Міністерство освіти і науки України

Ф33
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Наукова бібліотека

Петро Степанович Федорчак

*бібліографічний покажчик
(до 80-річчя від дня народження
та 50-річчя науково-педагогічної діяльності у
Прикарпатському національному університеті
імені Василя Стефаника)*

Івано-Франківськ

2013

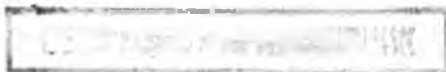
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА»
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

30

СЕРІЯ
«ВЧЕНІ ПРИКАРПАТСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ»

**ПЕТРО СТЕПАНОВИЧ
ФЕДОРЧАК**

**бібліографічний покажчик
(до 80-річчя від дня народження та
50-річчя науково-педагогічної діяльності у
Прикарпатському національному університеті
імені Василя Стефаника)**

НБ ПНУС

788155

Івано-Франківськ
2013

УДК 016

ББК 91.9 : 63

Ф 33

Серія «Вчені Прикарпатського національного університету»

*Серія друкується за ухвалою Вченої ради
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»*

Відповідальний редактор серії : директор Наукової бібліотеки кандидат філологічних наук, доцент **М. В. Бігусяк**.

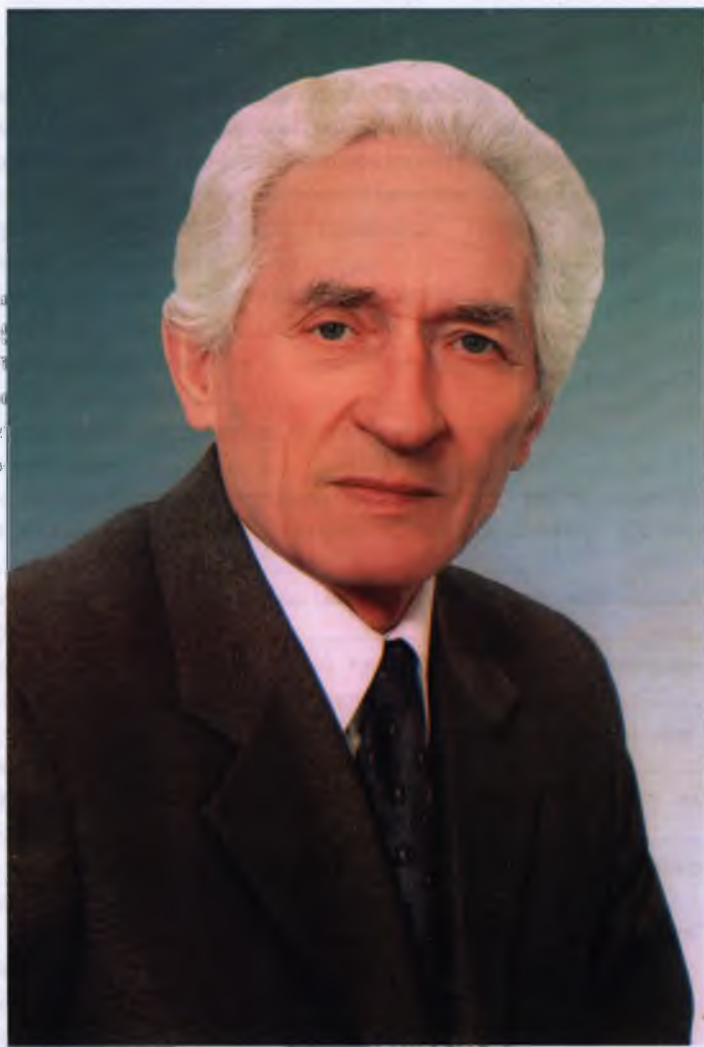
Упорядники : заступник директора з наукової роботи Наукової бібліотеки, кандидат філософських наук **О.Б. Гуцуляк**, завідувач науково-методичного відділу Наукової бібліотеки **І. М. Арабчук**.

Федорчак Петро Степанович : бібліографічний покажчик (до 80-річчя від дня народження та 50-річчя науково-педагогічної діяльності у Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника) / [упоряд. : О. Б. Гуцуляк ; І. М. Арабчук]. – Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2013. – 112 с. – (Серія «Вчені Прикарпатського національного університету»).

У бібліографічний покажчик увійшли наукові студії, статті та посібники доктора історичних наук, професора кафедри історії слов'ян Інституту історії та політології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» Петра Степановича Федорчачка. Назви праць та їх бібліографічний опис подаються в хронологічному порядку та мовою оригіналу.

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

78 81 55
© Наукова бібліотека
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет ім. В. Стефаника», 2013
© Видавництво Прикарпатського
національного університету
ім. В. Стефаника, 2013

Handwritten signature in black ink, appearing to read "M. J. ...".

ЗМІСТ

<i>Кугутяк М., Дебенко В., Марущенко О.</i> Професор Петро Степанович Федорчак: життя в ім'я української освіти та історичної науки (до 80-річчя від дня народження і 50-річчя науково-педагогічної діяльності у Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника).....	7
Бібліографія основних праць професора Петра Степановича Федорчака.....	14
Монографії, підручники та навчальні посібники.....	14
Наукові публікації.....	16
Упорядкування, примітки та наукове редагування.....	26
Наукове наставництво.....	28
Вибрані публікації про творчість Петра Степановича Федорчака.....	29
Статті на пошану.....	30
<i>Вітенко Микола.</i> Польсько-українські відносини у містах та містечках Східної Галичини в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст.: соціально-економічний аспект.....	30
<i>Гуцуляк Олег.</i> Україна як проблема мобілізації принципів національної культури.....	38
<i>Дебенко Василь.</i> Вплив Катиньської трагедії на розвиток польсько-російських взаємин наприкінці ХХ – початку ХХІ століття.....	47
<i>Кобильник Роман.</i> Конституційне питання у Польщі в умовах партійно-політичного протистояння (1926–1935 рр.).....	51
<i>Кобута Степан, Кобута Лариса.</i> Мітингова «хвиля» 1989 року на Прикарпатті.....	58
<i>Комар Володимир.</i> Політична складова в діяльності Українського наукового інституту 1930-х років.....	73
<i>Кучера Ірина.</i> Російський чинник у суспільно-політичному житті галицьких українців напередодні Першої світової війни.....	81
<i>Марущенко Олександр.</i> Сучасна вітчизняна історіографія українсько-польських відносин у роки Другої світової війни: проблема Волині.....	90
<i>Самборський Євгеній.</i> Депортація поляків із Західної України і Західної Білорусі до Польщі в 1944–1946 рр.: історіографічний аспект.....	102

**Професор Петро Степанович Федорчак:
життя в ім'я української освіти та історичної науки (до 80-річчя від
дня народження і 50-річчя науково-педагогічної діяльності у
Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника**

Прикарпатська земля виплекала не одну плеяду талановитих науковців. Серед них і доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'ян, почесний професор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, заслужений працівник освіти України П. С. Федорчак. Він став учителем для багатьох провідних учених-істориків України.

Дивлячись, наскільки жвавою людиною, цікавим співрозмовником та емоційним лектором є Петро Степанович Федорчак, важко повірити, що цього року він відзначає 80-річний ювілей. Його внутрішня енергія зачаровує, а життєвий та науковий шлях є взірцем мужності, цілеспрямованості та неймовірної працездатності.

У бурхливих 90-ті роки ХХ ст., коли піддавались переоцінці методологічні засади історичної науки та формувалися підвалини новітньої української історіографії, незмінними залишались професійні якості науковця. На своїх лекціях Петро Степанович любив повторювати крилатий вислів: «Історію творять люди, а пишуть про неї історики». Він завжди наголошував, що історик повинен бути незаангажованим у вивченні подій і явищ, точним у викладі фактів, об'єктивним в аналізі та інтерпретації документів. Свій високий професійний рівень і великі знання професор П. С. Федорчак присвятив вихованню у молоді любові до рідної землі, збереженню національних традицій, плеканню загальнолюдських цінностей.

Народився Петро Степанович Федорчак 22 серпня 1933 року у с. Росохачі Коломийського повіту Станіславського воєводства в незаможній селянській сім'ї. Його батьки користувались великою пошаною в сільській громаді за свою любов до праці та рідної землі. Згодом ця родинна традиція стане відмінною рисою характеру Петра Степановича. Перші знання він здобув у Росохачській семирічній школі, де навчався у 1940 – 1947 роках. Як пригадає ювіляр, навчання йому довелося поєднувати із працею на полі, оскільки його батька було мобілізовано для роботи на Урал, а мати залишилася з трьома малолітніми дітьми.

Але потяг до знань допоміг долати труднощі. У 1947 році П. Федорчак поступив до Коломийського педагогічного училища. І тут довелося одночасно заробляти на їжу та одяг. В училищі він захоплювався педагогами Костянтином Данкевичем, Оленою Голодненко, Іваном Бородіним, Миколою Бездітком, які не лише майстерно викладали навчальні предмети, а й уміло прищеплювали любов до професії вчителя. Під їх впливом Петро Степанович пов'язав усе своє подальше життя з освітою.

У 1951 році Петро Федорчак став студентом історичного відділу історико-філологічного факультету Івано-Франківського (колишнього Станіславського) педагогічного інституту. Тут він прослухав нормативні і спеціальні

навчальні курси тодішніх провідних викладачів, зокрема доцентів І. К. Васюти, П. М. Денисовця, П. Т. Рушенка, Ю. І. Патлажана та інших, у майбутньому відомих докторів наук та професорів. Вони ж допомогли йому набути навиків науковця-дослідника. В інституті він брав активну участь у студентських наукових гуртках і семінарах, виступав з доповідями та повідомленнями на конференціях, готував перші наукові праці. І результат не забарився: Петро Федорчак став переможцем Республіканського конкурсу студентських наукових робіт. П. Федорчак активно займався спортом, який став його постійним супутником у житті.

У 1955 р. П. С. Федорчак закінчив навчання в інституті, одержавши диплом з відзнакою. У наступні роки він перебував на виборчій громадській роботі, одночасно викладав історію і географію у середніх школах Станіслава, був першим заступником голови обласного товариства «Знання» та першим заступником голови обласної федерації спорту.

У 1960 – 1963 рр. Петро Федорчак навчався в аспірантурі Київського державного університету ім. Тараса Шевченка, де достроково захистив кандидатську дисертацію з історії західних областей України.

У 1963 році Петро Степанович обійняв посаду старшого викладача Івано-Франківського державного педагогічного інституту. У 1966 р. йому присвоєно вчене звання доцента. В інституті П. С. Федорчак викладав історичні дисципліни, а у 1972 році очолив кафедру. За його ініціативою та підтримкою викладачі урізноманітнювали форми і методи навчально-виховного процесу, вперше на Прикарпатті застосовували сучасні технічні засоби навчання. Набутий у цьому кафедрі досвід Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР рекомендувало для використання в інших вищих навчальних закладах.

П. С. Федорчак навчально-методичну роботу пов'язав з науковими дослідженнями. Він був співавтором і членом редакційної колегії тому «Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область», автором та співавтором низки монографій і статей. П. С. Федорчак у 1977 році першим з випускників історичного факультету захистив докторську дисертацію з історії України, а в 1978 році йому було присвоєно наукове звання професора.

У 1982 році Петро Степанович став проректором з наукової роботи. Енергійно і самовіддано працюючи на цій посаді до 1993 року, він докладав великих зусиль щодо організації та координації наукових досліджень факультетів і кафедр інституту, створення аспірантури, був ініціатором проведення багатьох наукових конференцій, симпозіумів і семінарів, сприяв виникненню Науково-технічної ради інституту і спрямовував її діяльність на здійснення нових наукових програм та виконання держбюджетної тематики.

У створеному в 1992 році на базі педагогічного інституту Прикарпатському університеті імені Василя Стефаника П. С. Федорчак, продовжуючи обіймати посаду проректора з наукової роботи, наполегливо домагався удосконалення наукової діяльності колективу згідно з університетськими вимогами.

У 1993 році Вчена рада університету обрала професора П. С. Федорчака завідувачем новоствореної кафедри історії слов'ян. Очоливши нову кафедру,

він передусім побував у Київському, Львівському та Чернівецькому університетах, вивчав досвід організації слов'янознавчої освіти, зокрема викладання нормативних і спеціальних дисциплін, проведення навчально-методичної, науково-дослідної та виховної роботи. Це допомогло викладачам розробити програму і робочі плани нормативних курсів з «Історії зарубіжних слов'ян», врахувати в цьому досягнення сучасної історичної науки. Здійснюючи творчий підхід до висвітлення історії, викладачі зосередили увагу на відображенні у лекціях та на семінарах докорінних змін у політичному й соціально-економічному житті слов'янських країн, які відбулися на зламі XX і XXI століть.

На створеному за ініціативою П. С. Федорчака науково-методичному семінарі викладачі кафедри виступали з доповідями на актуальну слов'янознавчу тематику, обговорювали сучасні форми і методи читання лекцій та проведення семінарських занять, колоквиумів, ділилися власним досвідом організації та ведення навчального процесу, зокрема удосконалення системи діагностики знань студентів, застосування модульно-рейтингової системи їх оцінювання тощо. П. С. Федорчак також спрямував колектив кафедри на розробку спеціальних курсів і спецсемінарів із джерелознавства та історіографії зарубіжних слов'ян, розвитку слов'янознавства у Східній Європі, міжслов'янських етнополітичних і культурних взаємин, міжнародного становища та зовнішньої політики слов'янських держав у XX ст. З його ініціативи створено кабінет історії слов'ян, де майбутні спеціалісти поповнюють свої знання з історії кожної слов'янської країни і який став центром навчально-методичної роботи кафедри.

Тривалий час, плідно працюючи на освітянській ниві, П. С. Федорчак приділяє велику увагу підготовці студентів до роботи в школі, щорічно здійснює керівництво педагогічною практикою майбутніх фахівців, сприяє їм у методичному забезпеченні уроків. Разом з колегами по кафедрі П. С. Федорчак допоміг тисячам студентів стати учителями історії, багато з них очолили школи, ліцеї, гімназії та інші освітянські установи. Випускники університету під час зустрічей з викладачами-істориками неодноразово висловлювали подяку Петру Степановичу за передані їм знання, педагогічний досвід та спрямування їх на правильний життєвий шлях.

В університеті урізноманітнілася та диверсифікувалася наукова діяльність професора П. С. Федорчака. Ним здійснено низку нових цікавих досліджень з теоретичних проблем слов'янознавства, українсько-польських відносин, історичного краєзнавства, удосконалено науково-методичне забезпечення навчального процесу, а також підготовлено декілька нових навчальних посібників і підручників. У монографіях та статтях він із сучасних позицій характеризував державотворчі процеси у зарубіжних слов'янських країнах і особливості їх політичного, соціально-економічного, культурного розвитку та зовнішньої політики.

У 1995 році за безпосередньою участю та редакцією професора П. С. Федорчака колектив кафедри історії слов'ян опублікував посібник

«Історія Польщі», у якому висвітлено найважливіші проблеми розвитку цієї країни від найдавніших часів до сьогодення.

У 1999 році за редакцією П. С. Федорчака вперше в Україні опубліковано рекомендовану Міністерством освіти України як навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей «Коротку історію Чехії і Словаччини». У ній на багатому фактичному матеріалі проаналізовані державотворчі процеси у Чехословаччині в період між Першою та Другою світовими війнами, розкриті негативний вплив тоталітаризму на цю країну, закономірності «оксамитової революції», міжнаціональні протиріччя, історію Чеської та Словацької республік. З різних проблем історії Чехії та Словаччини професор П. С. Федорчак також опублікував низку статей.

В інших працях вчений відобразив вплив розпаду Австро-Угорської імперії та краху російського царизму на створення слов'янських держав. Характеризуючи значення Західно-Української Народної Республіки для активізації державотворчих процесів у сусідніх країнах, П. С. Федорчак довів, що ЗУНР у своїй внутрішній та зовнішній політиці враховувала передовсім європейський досвід.

Значним науковим доробком П.С.Федорчака є дослідження складних і суперечливих українсько-польських взаємин. У 1997 році за його редакцією опубліковано збірник, у якому вміщено понад 100 доповідей українських і польських вчених, проголошених на Міжнародній науковій конференції «Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.» У ньому П. С. Федорчак відобразив, зокрема, національну політику Другої Речі Посполитої та сучасні українсько-польські взаємини. У декількох статтях, аналізуючи депортацію українців з Польщі в Україну та поляків з України до Польщі у 1944 – 1946 роках, він підтвердив, що ця так звана добровільна акція перетворилася у життєву трагедію двох сусідніх народів.

Водночас професор П. С. Федорчак опублікував низку статей про українсько-польське співробітництво у галузі освіти, науки і культури у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст., у яких довів, що співпраця українського і польського народів у цій галузі зближує і збагачує їхню культуру. Це ж засвідчили і автори монографії «З історії українсько-польських відносин другої половини ХІХ – початку ХХІ ст.», виданої у 2011 році під керівництвом, співавторством та редакцією П. С. Федорчака.

У науковому доробку вченого важливе місце посідає і краєзнавча тематика. На значному фактичному матеріалі він досліджує діяльність вищих навчальних закладів Івано-Франківська щодо вдосконалення підготовки спеціалістів, формування інтелектуального потенціалу нашого краю і незалежної України в цілому. За його активною участю, співавторством та редагуванням опубліковані монографії з історії Івано-Франківського державного педагогічного інституту імені Василя Стефаника та Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету, у яких відображено педагогічну, наукову й громадську діяльність їх колективів та вагомий внесок у підготовку висококваліфікованих спеціалістів. У книзі «Мій рідний край – Прикарпаття»

він відобразив економічний, соціальний та культурний розвиток нашого регіону.

У 2006 році П. С. Федорчак видав монографію «Новітня історія Польщі ХХ ст.» Всього вчений опублікував близько 160 наукових праць і завершує монографію з новітньої історії Чехії і Словаччини.

П. С. Федорчак прикладає зусилля щодо організації представницьких наукових конференцій і форумів. У 1996 році за його активним сприянням ректорат Прикарпатського університету та Івано-Франківська обласна державна адміністрація провели Міжнародну наукову конференцію «Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.», у якій взяли участь понад сто науковців України та Республіки Польща. Вони проаналізували різні аспекти українсько-польських взаємин, розкрили причини протистояння між двома народами, що мали місце в минулому, зокрема у 30–40-х роках ХХ століття.

У 2002 році професор П. С. Федорчак ініціював проведення у Прикарпатському університеті круглого стола «Акція Вісла». Його учасники обговорили причини і наслідки цієї трагічної події та її висвітлення й оцінку в сучасній українській та польській історіографіях.

П. С. Федорчак – активний учасник міжнародних, всеукраїнських, регіональних та міжвузівських наукових конференцій. У 2000 році він виголосив доповідь з історії слов'янських народів на представницькому форумі – Міжнародному конгресі «Українська історична наука на порозі ХХІ ст.». Професор Петро Федорчак також бере участь у щорічних українсько-польських наукових конференціях.

Значну увагу П. С. Федорчак приділяє підготовці істориків-науковців. Він ініціював створення на кафедрі історії слов'ян аспірантури. Під його керівництвом підготували і захистили дисертації зі слов'янознавчих проблем Володимир Комар, Василь Дебенко, Микола Вітенко, Ірина Місюра, Ярослав Штанько, Олег Бориняк. Він також допомагає у написанні дисертацій пошукувачам з інших міст та регіонів України, неодноразово виступав офіційним опонентом на захистах докторських і кандидатських дисертацій в університетах Дніпропетровська, Києва, Львова.

П. С. Федорчак за розробленою програмою у науковому семінарі знайомить студентів з організацією наукової діяльності, методикою написання курсових, бакалаврських, дипломних і магістерських праць, наукових статей і рефератів, передає студентам багатий особистий досвід ведення наукових досліджень, роботи з архівними та історіографічними джерелами. Він прищеплює їм навик дослідження політичного, соціально-економічного становища і зовнішньої політики слов'янських країн, міжслов'янських етнополітичних та культурних зв'язків. На семінарах зі спеціалізації він викладає спецкурси з міжнародного становища та зовнішньої політики зарубіжних слов'янських країн. У магістратурі П. С. Федорчак читає лекції та проводить семінари з історії державотворчих процесів у слов'янському світі. Під його керівництвом десятки студентів успішно захистили магістерські і дипломні роботи.

П. С. Федорчак докладає значні зусилля для встановлення творчих зв'язків з ученими вищих навчальних закладів Івано-Франківська, інших міст України та зарубіжжя. Ним ініційовані науково-теоретичні засідання «круглого столу» за участю науковців вищих навчальних закладів Прикарпаття, на яких обговорювалися важливі проблеми соціально-економічного і громадсько-політичного розвитку краю. Він сприяв запрошенням українських та зарубіжних вчених викладати спецкурси для прикарпатських студентів. Це допомогло колективу кафедри історії слов'ян використати у своїй діяльності кращий досвід викладання історичних дисциплін.

Прекрасними рисами характеру Петра Степановича є його доброзичливість, щирість, бажання і готовність завжди прийти людям на допомогу у вирішенні життєвих і професійних проблем. Він, зокрема, допоміг у визначенні наукового шляху відомому тепер вченому, докторові історичних наук, академіку АН Вищої школи, заслуженому професорові Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка Я. С. Калакурі, колишньому однокурснику, а згодом доктору історичних наук, професорові, завідувачу кафедри Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича В. М. Холєвчуку.

Серед учнів і вихованців Петра Степановича є нинішні ректор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника доктор політичних наук, професор Ігор Цепенда, директор Інституту історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету доктор історичних наук, доктор філософії, професор Микола Кугутяк, директор Інституту туризму Прикарпатського національного університету доктор історичних наук, професор Володимир Великочий, завідувач кафедри історії слов'ян, доктор історичних наук, професор Володимир Комар. З колишніх студентів – учнів професора П. С. Федорчака слід назвати докторів історичних наук, професорів Миколу Литвина, Миколу Вегеша, Максима Гона, Петра Сіреджука, Олега Жерноклеєва, Ігоря Пилипіва, Ігоря Соляра, докторів політичних наук, професорів Сергія Дерев'янка і Михайла Нагорняка, доцентів Олександра Марушенка, Ігоря Райківського та інших.

Плідна науково-педагогічна діяльність Петра Степановича відзначена високими освітянськими нагородами – званнями «Відмінник народної освіти» (1977 р.), «Відмінник освіти України» (2000 р.), медалями «За трудову доблесть» (1981 р.), «Ветеран праці». У 1990 році йому було присвоєно почесне звання «Заслужений працівник народної освіти Української РСР». З 2007 року він є почесним професором Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Вже п'ятдесят років П. С. Федорчак незмінно трудиться у Прикарпатському університеті, користуючись авторитетом серед викладачів, студентів й аспірантів, маючи значний педагогічний і науковий досвід. Важко переоцінити внесок почесного професора Прикарпатського університету П.С.Федорчака, справжнього галицького інтелігента, у становлення і розвиток вищої освіти й

науки на Прикарпатті. Освітнянська і наукова нива стала сенсом буття Петра Степановича, його покликанням.

Професор П.С. Федорчак і нині гідно виконує обов'язки, пов'язані з науковою та викладацькою діяльністю. Він вдосконалює викладання курсу новітньої історії Центрально-Східної Європи, готує нових науковців, продовжує керівництво науковим колективом з виконання держбюджетних тем, є членом Вченої ради Інституту історії, політології і міжнародних відносин. Він сумлінно ставиться і до обов'язків члена редакційної колегії «Вісника Прикарпатського університету. Серія «Історія», редакційної ради наукового і культурно-просвітницького краєзнавчого часопису «Галичина», спеціалізованої Вченої ради із захисту докторських і кандидатських дисертацій зі спеціальностей «Історія» та «Етнологія».

Петро Степанович Федорчак наділений особливим талантом працювати з людьми, перейматися їхніми труднощами, створювати умови для успішної роботи, водночас залишаючись принциповим та вимогливим до всіх і насамперед до себе. Колеги та учні Петра Степановича щиро вітають його з 80-річчям від дня народження і 50-річним ювілеєм науково-педагогічної діяльності у Прикарпатському університеті та бажають міцного здоров'я, творчої наснаги та невичерпної життєвої енергії.

*Микола Кузутяк,
Василь Дебенко,
Олександр Марущенко*

БІБЛІОГРАФІЯ ОСНОВНИХ ПРАЦЬ ПРОФЕСОРА ПЕТРА СТЕПАНОВИЧА ФЕДОРЧАКА

Монографії, підручники та навчальні посібники

1959

1. Молодь Прикарпаття / ред. кол. : П. Федорчак (ред.), В. Верещака, С. Возняк, М. Кубик, Р. Федорів. – Станіслав, 1959. – 64 с.

1962

2. *Федорчак П.* Юні бійці семирічки / П. Федорчак. – К. : Молодь, 1962. – 48 с.

1974

3. *Федорчак П. С.* Енерговелетень Прикарпаття. Документи і матеріали 1962–1973 рр. / П. С. Федорчак, О. І. Бондаренко, Д. І. Юхович [та ін.]. – Ужгород : Карпати, 1974. – 232 с.
4. *Федорчак П. С.* Шляхом трудових подвигів / П. С. Федорчак ; ред. Івасюта М. К. – Львів : Вища школа, 1974. – 224 с.

1984

5. *Федорчак П. С.* Впровадження передового виробничого досвіду / П. С. Федорчак ; ред. Коломійченко І. І. – К. : Знання, 1984. – 48 с.

1989

6. *Федорчак П. С.* Творчість мас – в енергію дій / П. С. Федорчак. – К. : Знання, 1989. – 48 с.

1990

7. Івано-Франківський державний педагогічний інститут ім. В. Стефаніка : документальний нарис / *Федорчак П. С.*, Васишин Б. В., Гаврилів Б. М., Кононенко В. І. [та ін.]. – Ужгород : Карпати, 1990. – 118 с.

1995

8. Історія Польщі : навчально-методичний посібник / *П. С. Федорчак*, А. В. Крюков, М. М. Нагорняк [та ін.] ; [за ред. проф. П. С. Федорчака]. – Івано-Франківськ : Плай, 1995. – 71 с.

1999

9. Коротка історія Чехії і Словаччини : навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей / *П. С. Федорчак*, А. В. Крюков, М. М. Нагорняк [та ін.] ; [за ред. проф. П. С. Федорчака] ; реком. Міністерством освіти і науки. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 170 с.

2000

10. Історичний факультет : здобутки, пріоритети, перспективи / Кугутяк М., *Федорчак П.*, Гаврилів Б. [та ін.]. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 2000. – 68 с.
11. Мій рідний край – Прикарпаття : навчальний посібник для загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв, колегіумів, професійно-технічних училищ, вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації / Баланюк І., Баран Є., Васишин Б., *П. Федорчак* [та ін.]. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – 376 с.

2001

12. Галичина у Другій світовій війні (1939–1945 рр.) / В. С. Великочий, С. М. Дерев'яноко, М. В. Кугутяк, *П. С. Федорчак* [та ін.]. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 116 с.

2006

13. *Федорчак П. С.* Новітня історія Польщі ХХ століття : навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей / П. С. Федорчак. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2006. – 219 с.

2008

14. *Федорчак П. С.* Міжнародні відносини і зовнішня політика зарубіжних слов'янських країн у 1918–1945 рр. : навчально-методичний посібник / П. С. Федорчак. – Івано-Франківськ, 2008. – 46 с.

2011

- 15.3 історії українсько-польських відносин другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. : колективна монографія / *Федорчак П.*, Цепенда І., Комар В. [та ін.]; [за ред. П. Федорчака]. – Івано-Франківськ : Вид-во ПНУ, 2011. – 255 с.

Наукові публікації

1971

16. *Федорчак П. С.* Ворохта / П. С. Федорчак, С. І. Копчак // Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. – К. : Інститут історії АН УРСР, 1971. – С. 409–417.
17. *Федорчак П. С.* Вплив деяких форм підвищення професійної кваліфікації працівників промисловості на прискорення науково-технічного прогресу / П. С. Федорчак // Научно-технический прогресс и молодёжь : тезисы докладов участников научной конференции, декабрь 1971 года. – Харьков, 1971. – С. 31–33.
18. *Федорчак П. С.* Дзвиняч / П. С. Федорчак, С. А. Луцький // Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. – К. : Інститут історії АН УРСР, 1971. – С. 89–98.
19. *Федорчак П. С.* Ділятин / П. С. Федорчак, Т. В. Бернацек, В. С. Брік // Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. – К. : Інститут історії АН УРСР, 1971. – С. 417–425.
20. *Федорчак П. С.* Долина / П. С. Федорчак, Л. В. Яницький // Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. – К. : Інститут історії АН УРСР, 1971. – С. 197–206.
21. *Федорчак П. С.* Надвірна / П. С. Федорчак, М. Н. Рехтман // Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. – К. : Інститут історії АН УРСР, 1971. – С. 400–409.

1978

22. *Федорчак П. С.* Крокує велика індустрія / П. С. Федорчак, М. Н. Рехтман // Назустріч мрії. Нариси історії Прикарпаття. – Ужгород : Карпати, 1978. – С. 148–173.

1982

23. Карпенко О. У боротьбі за маси / О. Карпенко, *П. Федорчак* // Прикарпатська правда. – 1982. – 10 серпня. – Рец. на кн. : Панчук М. І. Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення партійних лав і посилення впливу на маси / М. І. Панчук. – К., 1982. – 198 с.

1983

24. *Федорчак П. С.* Творча думка і пошук: Про науковий потенціал Івано-Франківського педагогічного інституту / П. С. Федорчак // Прикарпатська правда. – 1983. – 17 квітня.

1985

25. *Федорчак П.* У дусі вимог часу / П. Федорчак // Жовтень. – 1985. – № 8. – С. 124–125.

26. **Федорчак П. С.** Использование материалов о соревновании трудовых коллективов Украины и братских республик СССР / П. С. Федорчак, Т. П. Федорчак // Вопросы общественных наук : Республ. междувед. науч. сб. – К., 1985. – Вып. 61. – С. 74–79.

1989

27. **Федорчак П. С.** Досягнення і проблеми економічного і соціального розвитку / П. С. Федорчак // Прикарпаття під прапором Рад. – Ужгород, 1989. – С. 149–179.
28. **Федорчак П. С.** Значення творчої активності мас у прискоренні науково-технічного прогресу Івано-Франківщини / П. С. Федорчак // 50 років возз'єднання Західної України з Радянською Україною в складі Союзу РСР : тези обласної історико-краснзнавчої наукової конференції. – Івано-Франківськ, 1989. – С. 46–49.

1991

29. **Федорчак П.** Науковий доробок колективу інституту / П. Федорчак // Педагог Прикарпаття. – 1991. – 25 червня.
30. **Федорчак П. С.** Из опыта освещения истории общественных движений и политических партий Украины в курсе политической истории / П. С. Федорчак, В. Е. Штерн // История политических партий в вузовском курсе политической истории : проблемы теории, методологии, методики : Всесоюзная научно-методическая конференция : тезисы докладов и сообщений, июнь 1991 года. – М. : Прометей МГПУ им. В. И. Ленина, 1991. – Вып. 2. – С. 155–157.

1992

31. **Федорчак П. С.** З досвіду висвітлення історії України в курсі всесвітньої історії / П. С. Федорчак // Місце України у світовій історії та особливості вивчення даної проблеми у педагогічному вузі. – К., 1992. – С. 157–159.
32. **Федорчак П. С.** Методика изучения в вузе проблем научно-технической революции / П. С. Федорчак // Актуальные проблемы методики преподавания экономической теории и политологии : тезисы докладов и сообщений. – Ивано-Франковск, 1992. – С. 67–69.

1993

33. **Федорчак П.** Василь Стефаник і Прикарпатський університет / П. Федорчак // Стефаниківські читання / Прикарпатський ун-т ; редкол. : Л. Кіліченко, В. Кононенко, О. Пилип'юк. – Івано-Франківськ, 1993. – Вып. II. – С. 152–155.
34. **Федорчак П. С.** Висвітлення правознавчих історичних курсів історії слов'янських країн / П. С. Федорчак // Проблеми вивчення історичних дисциплін в університетах і юридичних вузах України : тези

Всеукраїнської науково-методичної конференції, 15–16 вересня 1993 року. – Івано-Франківськ : Вік, 1993. – С. 19–20.

35. **Федорчак П. С.** О преподавании всемирной истории в педагогическом вузе / П. С. Федорчак // Актуальные проблемы обучения в педагогическом вузе : материалы научно-практической конференции. – Измаил, 1993. – С. 89–90.

1994

36. **Федорчак П. С.** Економічне співробітництво України з слов'янськими країнами / П. С. Федорчак // Економіка України та світовий досвід : 1-ша Міжнародна конференція : тези виступів, 16–17 вересня 1994 року. – Івано-Франківськ, 1994. – Ч. 2. – С. 98–100.
37. **Федорчак П. С.** Г. С. Сковорода в історії слов'ян / П. С. Федорчак // Григорій Сковорода і сучасні проблеми відродження України : тези доповідей міжвузівської наукової конференції, проведеної до 200-річчя пам'яті Григорія Савича Сковороди, 15 листопада 1994 р. – Івано-Франківськ : Факел, 1994. – С. 83–84.

1996

38. **Федорчак П. С.** Взаємозв'язки слов'янських народів у період визвольної війни під проводом Б. Хмельницького / П. С. Федорчак // Богдан Хмельницький : традиції та творчість (до 400-річчя з дня народження Б. Хмельницького) : матеріали загальноміської науково-теоретичної конференції, 13 грудня 1995 року. – Івано-Франківськ, 1996.
39. **Федорчак П. С.** Врахування вищими навчальними закладами Прикарпаття соціально-економічних умов України в підготовці спеціалістів / П. С. Федорчак // Національна еліта та інтелектуальний потенціал України. – Львів : Вид-во НАНУ, 1996. – С. 116–117.

1997

40. **Федорчак П. С.** Міжнародна науково-практична конференція «Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. / П. С. Федорчак // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 149–150.
41. **Федорчак П. С.** Розвиток українсько-польських зв'язків у галузі культури на Прикарпатті / П. С. Федорчак, Т. П. Федорчак // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 21–22 листопада 1996 р. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 439–443.
42. **Федорчак П.** Українська проблема в національній політиці Польщі напередодні Другої світової війни / П. Федорчак, В. Комар // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті : матеріали науково-практичної конференції, 21–22 листопада 1996 року. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 166–169.

1998

43. **Федорчак П. С.** Роль Прикарпатського університету імені Василя Стефаника у формуванні інтелектуального потенціалу / П. С. Федорчак // Регіональна політика України : наукові основи, методи, механізми : у 3 ч. : матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції – (Львів, 21–23 травня 1998 р.) : збірник наукових праць. – Львів : Інститут регіональних досліджень НАНУ, 1998. – Ч. 1. – С. 338–341.
44. **Федорчак П. С.** Сучасні вчені про українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. / П. С. Федорчак // Галичина : науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 1998. – № 1. – С. 181–182.

1999

45. **Федорчак П. С.** Вищі навчальні заклади Прикарпаття в системі підготовки спеціалістів / П. С. Федорчак, Т. П. Федорчак // Україна : державність, історія і перспективи. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – С. 298–305.
46. **Федорчак П. С.** Відродження вищої освіти на Прикарпатті в умовах незалежної України / П. С. Федорчак, Т. П. Федорчак // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – Вип. II. – С. 147–162.

2000

47. **Федорчак П. С.** Історичний факультет Прикарпатського університету імені Василя Стефаника : 60 років навчально-виховної та громадської діяльності / П. С. Федорчак, М. В. Кугутяк // Галичина : науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2000. – № 4. – С. 170–176.
48. **Федорчак П. С.** Розвиток економіки Чехословаччини між Першою та Другою світовими війнами / П. С. Федорчак // Перша світова війна : історичні долі народів Центральної та Східної Європи : матеріали Міжнародної конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча, (Чернівці, 22–24 вересня 1998 р.). – Чернівці : Рута. 2000. – С. 212–218.
49. **Федорчак П. С.** Утворення ЗУНР та національно-визвольний рух слов'янських народів / П. С. Федорчак, Т. П. Федорчак // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність / Національна Академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів : Вид-во Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – Вип. 6 : Західно-Українська Народна Республіка : історія і традиції. – С. 129–133.

2001

50. **Федорчак П. С.** Депортації українців з Польщі та поляків із західних областей України (1944–1946 рр.) / П. С. Федорчак, Т. П. Федорчак // Українська історична наука на порозі ХХІ століття : міжнародний

науковий конгрес, (Чернівці, 16–18 травня 2000 р.) : доповіді та повідомлення / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича ; Українське історичне товариство. – Чернівці : Рута, 2001. – Т. 2. – С. 299–306.

51. **Федорчак П. С.** Розвиток українсько-польських мовних контактів та взаємин у галузі освіти на Прикарпатті (90-ті роки ХХ ст.) / П. С. Федорчак, Т. П. Федорчак // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету. LINGVARAX–VIII : Мова, освіта, культура : наукові парадигми і сучасний світ. Філологія. Педагогіка. психологія. – К. : ВЦ КДЛУ, 2001. – Вип. 4. – С. 521–523.
52. **Федорчак П. С.** Чехословацька республіка на рубежі 20-х рр. ХХ ст. : передумови створення та політичний розвиток / П. С. Федорчак, Т. П. Федорчак // Галичина : всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2001. – № 5–6. – С. 262–267.

2002

53. **Федорчак П. С.** Акція «Вісла» в контексті українсько-польських відносин / П. С. Федорчак // Галичина : всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2002. – № 8. – С. 214–217.
54. **Федорчак П. С.** Вплив вищих навчальних закладів м. Івано-Франківська на формування інтелектуального потенціалу України / П. С. Федорчак, Т. П. Федорчак // Проблеми інтеграції науково-освітнього потенціалу в державотворчому процесі. – Тернопіль – Севастополь – Суми, 2002. – Вип. 2. – С. 366–370.
55. **Федорчак П. С.** Івано-Франківщина в українсько-польських культурних взаєминах 1900-х років / П. С. Федорчак, Т. П. Федорчак // Проблеми слов'язнознавства : зб. наук. праць. – Львів, 2002. – Вип. 52. – С. 227–228.
56. **Федорчак П. С.** Історичне слов'язнознавство у Прикарпатському університеті імені Василя Стефаника / П. С. Федорчак // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – Вип. VI. – С. 3–14.

2003

57. **Федорчак П. С.** Історичне краєзнавство у курсі новітньої історії зарубіжних слов'ян у Прикарпатському університеті / П. С. Федорчак // Історичні пам'ятки Галичини : матеріали другої науково-краєзнавчої конференції, 21 листопада 2002 р. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – С. 344–350.
58. **Федорчак П. С.** Зовнішня політика Чехословацької республіки між Першою та Другою світовими війнами / П. С. Федорчак, Т. П. Федорчак // Національно-державне відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи крізь призму 85-річчя. Наукові записки. Серія : Історія. – Тернопіль, 2003. – Вип. 3. – С. 343–347.

2004

59. **Федорчак П.** Розвиток української історичної науки на зламі ХХ–ХХІ ст. / П. Федорчак, В. Дебенко // Галичина : всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2004. – № 10. – С. 273–275. – Рец. на кн. : Калакура Я. Українська історіографія : курс лекцій / Я. Калакура. – К. : Генеза, 2004.
60. **Федорчак П. С.** Українсько-польське наукове та навчально-освітнє співробітництво (на матеріалах навчальних закладів Прикарпаття. 1991–2003 рр.) / П. С. Федорчак, Т. П. Федорчак // Проблеми інтеграції науково-освітнього потенціалу в державотворчому процесі. – Тернопіль, 2004. – Вип. 3. – С. 455–459.

2005

61. **Федорчак П. С.** Голодомор 1932–1933 років в Україні і Західний світ / П. С. Федорчак // Голодомор 1932–1933 років : геноцид української нації, трагедія всесвітньої історії. – Івано-Франківськ : Плай, 2005. – С. 68–84.
62. **Федорчак П. С.** Шевченківська школа / П. С. Федорчак // Його зоря. Портрет Івана Івановича Шевченка – доктора історичних наук, професора Київського національного університету ім. Т. Шевченка / упоряд. В. Я. Хоменко. – К., 2005. – С. 65–66.
63. **Федорчак П.** Соціально-економічне підґрунтя польсько-українських відносин у містах та містечках Східної Галичини (1880–1914 рр.) / П. Федорчак, М. Вітенко // Кайндль Р. Ф. Вікно в європейську науку : матеріали II Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання», (Чернівці, 28–29 травня 2005 р.). – Чернівці : Прут, 2005. – С. 111–118.

2006

64. **Федорчак П. С.** Удосконалення підготовки науково-освітнього потенціалу у Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника / П. С. Федорчак, Б. К. Остафійчук // Проблеми інтеграції науково-освітнього, інтелектуального потенціалу в державотворчому процесі. – Тернопіль – Бахчисарай, 2006. – Вип. 4. – С. 314–319.
65. **Федорчак П. С.** Прикарпаття в добу тоталітаризму (1944–1991) / П. С. Федорчак, Л. В. Щербін // Прикарпаття : спадщина віків. – Львів : Манускрипт-Львів, 2006. – С. 346–387.

2007

66. Остафійчук Б. К. Врахування Прикарпатським національним університетом імені Василя Стефаника соціально-економічних умов України в підготовці спеціалістів / Б. К. Остафійчук, П. С. Федорчак // Проблеми інтеграції науково-освітнього, інтелектуального потенціалу в державотворчому процесі. Україна-Туреччина : збірник наукових праць VI міжнародного симпозіуму / відп. ред. Т. І. Рибак. – Тернопіль ; Севастополь ; Стамбул, 2007. – Вип. 5. – С. 212–219.

67. **Федорчак П. С.** До 70-річчя професора Ярослава Калакури / П. С. Федорчак // Галичина : всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2006–2007. – № 12–13. – С. 465–467.
68. **Федорчак П. С.** Чесько-словацькі міжнаціональні відносини в державотворчих процесах ХХ століття / П. С. Федорчак, Т. П. Федорчак // Проблеми інтеграції науково-освітнього, інтелектуального потенціалу в державотворчому процесі. Україна-Туреччина : збірник наукових праць VI міжнародного симпозіуму / відп. ред. Т. І. Рибак. – Тернопіль ; Севастополь ; Стамбул, 2007. – С. 369–375.

2008

69. **Федорчак П. С.** Документи Державного архіву Івано-Франківської області про депортацію українців з Польщі та поляків із західних областей України (1944–1946 рр.) / П. С. Федорчак // Історичні пам'ятки Галичини (до 150-річчя від дня народження Івана Франка) : Четверта наукова конференція. – Львів, 2008. – С. 503–508.
70. **Федорчак П. С.** Політика Польщі в Галичині / П. С. Федорчак // Західно-Українська Народна Республіка. 1918 – 1923. Ілюстрована історія. – Львів ; Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2008. – С. 360–373.
71. **Федорчак П. С.** Соціально-економічне та політичне становище Польщі. 1921–1926 рр. / П. С. Федорчак // Покликання служити науці і людям : науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Георгія Кожолянка. – Чернівці : ТОВ «Наші книги», 2008. – С. 281–286.

2009

72. **Федорчак П. С.** «Оксамитова» революція в Чехословаччині : передумови та вплив на трансформацію суспільного ладу / П. С. Федорчак, Т. П. Федорчак // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ : Вид-во ЦІТ ПНУС, 2009. – С. 82–86.

2010

73. Габілітаційна промова на розширеному засіданні Вченої ради 14 жовтня 2006 року Почесного професора, професора кафедри історії слов'ян, Інституту історії та політології **П. С. ФЕДОРЧАКА** // Габілітаційні промови почесних докторів та професорів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника : збірник. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 84–87.
74. Комар В. Л. Кафедра історії слов'ян / В. Л. Комар, **П. С. Федорчак** // Інститут історії і політології : 70 років педагогічної, наукової й громадської діяльності / під ред. М. Кугутяка. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 67–74.
75. Кугутяк М. Історичний факультет – Інститут історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника: 70 років творчої діяльності та перспективи розвитку / М. Кугутяк,

- П. Федорчак* // Галичина : всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис / ред. кол. : М. Кугутяк, О. Єгрешій, О. Марушенко, І. Райківський. – Івано-Франківськ, 2010. – № 17. – С. 11–23.
76. Кугутяк М. Історичний факультет – Інститут історії і політології: традиції, досвід, перспективи / М. Кугутяк, *П. Федорчак* // Інститут історії і політології: 70 років педагогічної, наукової й громадської діяльності / під ред. М. Кугутяка. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 6–40.
77. Кугутяк М. Калакура Ярослав Степанович / М. Кугутяк, *П. Федорчак* // Інститут історії і політології: 70 років педагогічної, наукової й громадської діяльності / під ред. М. Кугутяка. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 166–167.
78. Кугутяк М. Комар Володимир Леонович / М. Кугутяк, *П. Федорчак* // Інститут історії і політології: 70 років педагогічної, наукової й громадської діяльності / під ред. М. Кугутяка. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 177–178.
79. Томин Ю. Комановський Іван Васильович / Ю. Томин, *П. Федорчак* // Інститут історії і політології: 70 років педагогічної, наукової й громадської діяльності / під ред. М. Кугутяка. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 175–176.
80. *Федорчак П.* Білоус Олег Михайлович / П. Федорчак // Інститут історії і політології: 70 років педагогічної, наукової й громадської діяльності / під ред. М. Кугутяка. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 114–115.
81. *Федорчак П.* Дерев'янка Сергій Миронович / П. Федорчак // Інститут історії і політології: 70 років педагогічної, наукової й громадської діяльності / під ред. М. Кугутяка. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 145–146.
82. *Федорчак П.* Ковбас Богдан Іванович / П. Федорчак // Інститут історії і політології: 70 років педагогічної, наукової й громадської діяльності / під ред. М. Кугутяка. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 286–287.
83. *Федорчак П.* Костів Володимир Іларійович / П. Федорчак // Інститут історії і політології: 70 років педагогічної, наукової й громадської діяльності / під ред. М. Кугутяка. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 290–291.
84. *Федорчак П.* Москаленко Юрій Михайлович / П. Федорчак // Інститут історії і політології: 70 років педагогічної, наукової й громадської діяльності / під ред. М. Кугутяка. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 299–300.
85. *Федорчак П.* Пилипів Ігор Васильович / П. Федорчак // Інститут історії і політології: 70 років педагогічної, наукової й громадської діяльності / під ред. М. Кугутяка. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 303–305.
86. *Федорчак П.* Рега Олексій Степанович / П. Федорчак // Інститут історії і політології: 70 років педагогічної, наукової й громадської діяльності / під ред. М. Кугутяка. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 308–309.
87. *Федорчак П.* Сілецький Володимир Іванович / П. Федорчак // Інститут історії і політології: 70 років педагогічної, наукової й громадської діяльності / під ред. М. Кугутяка. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 249–250.

88. **Федорчак П. С.** В умовах комуністичного режиму (1944–1991) / П. С. Федорчак, І. С. Цепенда // Покуття : історико-етнографічний нарис. – Львів : Манускрипт, 2010. – С. 222–239.
89. **Федорчак П. С.** Українсько-польські освітні і наукові взаємини (на досвіді навчальних закладів Івано-Франківщини, 1991 – 2009 рр.) / П. С. Федорчак // Наукові записки : Інститут народознавства НАН України. Івано-Франківський краєзнавчий музей. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ. 2010. – Вип. 11–12. – С. 137–140.

2011

90. **Федорчак П. С.** Відданий педагогічній професії (До 70-річчя з дня народження Юрія Томина) / П. С. Федорчак // Галичина : всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2011. – № 18–19. – С. 395–396.
91. **Федорчак П. С.** Депортаційні процеси на Прикарпатті в 1944–1946 рр. (До 65-ї річниці депортації етнічних українців з Польщі та поляків з України) / П. С. Федорчак // Галичина : всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2011. – № 18–19. – С. 258–261.
92. **Федорчак П. С.** Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника / П. С. Федорчак, М. Д. Вітенко // Україна : 20 років незалежності / [за ред. М. Б. Бучка, В. І. Кафарського, І. О. Андрухів, Й. М. Гаха]. – Івано-Франківськ – Надвірна : ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2011. – С. 216–230.
93. **Федорчак П. С.** Розвиток українсько-польського наукового співробітництва на рубежі ХХ – ХХІ ст. / П. С. Федорчак // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2011. – Вип. 19. – С. 75–80.
94. **Федорчак П. С.** Роль Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника в формуванні науково-освітнього й інтелектуального потенціалу / П. С. Федорчак, Б. К. Остафійчук // Проблеми інтеграції науково-освітнього, інтелектуального потенціалу в державотворчому процесі. Україна – Туреччина : матеріали Сьомого міжнародного симпозіуму, 29–31 травня 2009 року. – Івано-Франківськ : ЛІК, 2011. – С. 3–10.
95. **Федорчак П. С.** Українсько-польські культурні взаємини в 1991 р. – на початку ХХІ ст. / П. С. Федорчак, Т. П. Федорчак // З історії українсько-польських відносин другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. : колективна монографія / [за ред. П. С. Федорчака]. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2011. – С. 232–251.

2012

96. **Федорчак П.** Освітні та наукові взаємини між вищими навчальними закладами України та Республіки Польща в 90-і роки ХХ – на початку

- XXI ст. / П. Федорчак // Від Гадяцької угоди до Європейського Союзу / за ред. : А. Кульчицького, І. Гурака, І. Слоти, М. Ровіцького, О. Бориняка. – Rzeszów – Lwów – Iwano-Frankowsk, 2012. – Т. 2 : Перезавантаження чи продовження? – С. 121–127.
97. **Федорчак П. С.** Співпраця Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника з вищими навчальними закладами й науковими установами України та зарубіжжя (1900-ті рр. – початок XXI ст.) / П. С. Федорчак // Галичина : всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2012. – № 20–21 : До 60-річчя професора Миколи Кугутяка. – С. 426–434.

2013

98. **Федорчак П. С.** Двадцятиліття кафедри історії слов'ян / П. С. Федорчак, В. Л. Комар // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ : ..., 2013. – Вип. 23. – (у друці).
99. **Федорчак П. С.** Культурно-громадське життя української еміграції у Чехословацькій Республіці. 1918 – 1939 / П. С. Федорчак, Т. П. Федорчак // Галичина : всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2013. – Вип. 23. – (у друці).
100. **Федорчак П. С.** Розвиток чеської та словацької культури 1901–1939 / П. С. Федорчак, Т. П. Федорчак // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2013. – (у друці)
101. **Федорчак П. С.** Участь покутян у розвитку українсько-польських взаємин у галузі культури / П. С. Федорчак, Т. П. Федорчак // Галичина : Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2013. – Вип. 22. – (у друці).

УПОРЯДКУВАННЯ, ПРИМІТКИ ТА НАУКОВЕ РЕДАГУВАННЯ

1971

1. Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область / [упоряд., примітки, член редакційної колегії тому]. – К. : Інститут історії АН УРСР, 1971. – 626 с.

1993

2. Кугутяк М. Галичина : сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / [відпов. за випуск *П. С. Федорчак*]. – Івано-Франківськ, 1993. – 199 с.

1997

3. Українсько-польські відносини в Галичині в ХХ столітті : матеріали науково-практичної конференції, 21–22 листопада 1996 року / [упоряд., відп. ред. *П. С. Федорчак*]. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – 451 с.

1999

4. Україна : державність, історія, перспективи (матеріали регіональної наукової конференції) / [член ред. колегії *П. С. Федорчак*]. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 312 с.

2005

5. Голодомор 1932–1933 років : геноцид української нації, трагедія всесвітньої історії / [за ред. проф. М. В. Кугутяка, *П. С. Федорчака*]. – Івано-Франківськ : Плай, 2005. – 106 с.

2006

6. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології : збірник наукових праць / [рецензент *П. С. Федорчак*]. – Чернівці : Прут, 2006. – Т. 1 (21). – 248 с.

2010

7. Інститут історії і політології : 70 років педагогічної, наукової й громадської діяльності / [упоряд., прим., член ред. колегії *П. С. Федорчак*]. – Івано-Франківськ : Видавець Третяк І.Я., 2010. – 336 с.
8. Козлик І.В. Історія моєї кафедри (1940–2010) / [рецензент *П. С. Федорчак*]. – Івано-Франківськ : Видавець Третяк І.Я., 2010. – 72 с.

2011

9. Проблеми інтеграції науково-освітнього, інтелектуального потенціалу в державному процесі. Україна – Туреччина [рецензія *П. С. Федорчак*]. – Івано-Франківськ : Вид-во «Лік», 2011. – 380 с.

2012

10. Od ugody Hadziackiej do Unii Europejskiej = Від Гадяцької угоди до Європейського Союзу. – Rzeszów – Lwów – Iwano-Frankowsk, 2012 – Т. 1 : Вільні з вільними, рівні з рівними, достойні з достойними... [рецензент *П. С. Федорчак*]. – 262 с.
11. Od ugody Hadziackiej do Unii Europejskiej = Від Гадяцької угоди до Європейського Союзу. – Rzeszów – Lwów – Iwano-Frankowsk, 2012 – Т. 2 : Презавантаження чи продовження? [рецензент *П. С. Федорчак*]. – 428 с.
12. Od ugody Hadziackiej do Unii Europejskiej. Від Гадяцької угоди до Європейського Союзу. – Rzeszów – Lwów – Iwano-Frankowsk, 2012 – Т. 3 : Польсько-українське стратегічне партнерство : реалії та перспективи. [рецензент *П. С. Федорчак*]. – 250 с.
13. *Федорчак П. С.* – член редакційної ради «Галичина : всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис».
14. *Федорчак П. С.* – член редакційної колегії «Вісник Прикарпатського університету. Серія : Історія».

НАУКОВЕ НАСТАВНИЦТВО

Дисертації, захищені під керівництвом
професора Петра Степановича Федорчака

1. **Комар Володимир Леонович.** Українське питання в національній політиці Польщі (1935–1939 рр.) : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.02 / Комар Володимир Леонович ; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 1998. – 180 с.
2. **Дебенко Василь Зіновійович.** Імперська ідея в Московській державі в кінці XV – XVI ст. : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.02 / Дебенко Василь Зіновійович ; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2001. – 185 с.
3. **Кучера Ірина Василівна.** Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр. : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.02 / Кучера Ірина Василівна ; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2005. – 210 с.
4. **Штанько Ярослав Володимирович.** Білий рух півдня Росії і Українська Держава та УНР (1918–1920 рр.) : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.02 / Штанько Ярослав Володимирович ; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2006. – 177 с.
5. **Вітенко Микола Дмитрович.** Польсько-українські відносини в Галичині: соціально-економічний аспект (остання третина XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.02 / Вітенко Микола Дмитрович ; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2006. – 222 с.
6. **Бориняк Олег Костянтинович.** Польсько-білоруські відносини в 1991–2004 рр. : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.02 / Бориняк Олег Костянтинович ; Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. – Львів, 2011. – 230 с.

Мати Параска Андріївна, батько
Степан Федорович, Петро і брат Василь (1939 р.)

П. С. Федорчак (1-й зліва) з однокурсниками
Коломийського педагогічного училища (1950 р.)

**П. С. Федорчак (у першому ряді 4-й зліва) серед слухачів
Коломийського педагогічного училища (1950 р.)**

**Нижній ряд: мати Параска Андріївна, сестра Наталя та
батько Степан Федорович.
Верхній ряд: Петро Федорчак та його брат Василь (1954 р.)**

Студенти-історики Станіславського педагогічного інституту на екскурсії в Києві. П. С. Федорчак у 1 ряді, 2-й справа (1954 р.)

Студенти-історики Станіславського педагогічного інституту. П. С. Федорчак 2-й справа (1954 р.)

П. С. Федорчак зі студентами педагогічного інституту
(1-й справа) (1954 р.)

Студенти історичного факультету Станіславського
педагогічного інституту. П. С. Федорчак у 1 ряді,
1-й справа (1955 р.)

Петро Федорчак після закінчення Станіславського педагогічного інституту (1955 р.)

Перший заступник голови Станіславської обласної федерації спорту Петро Степанович Федорчак вітає спортсменів з перемогою (1959 р.)

Петро Федорчак (2-й зліва) на зустрічі зі студентами з арабських країн у Чехословаччині (1960 р.)

Зустріч у Карпатах з колишнім науковим керівником професором Іваном Івановичем Шевченком та його дружиною Надією Макарівною (Яремча, 1980 р.)

**Петро Степанович з
дочкою Наталею**

**Проректор з наукової роботи
Івано-Франківського педагогічного
інституту Петро Степанович Федорчак
у складі керівництва вузу
вітає вступників з Днем знань (1984 р.)**

**Проректор з наукової роботи Івано-Франківського
педагогічного інституту Петро Степанович Федорчак на
засіданні студентської наукової ради (1984 р.)**

Голова Івано-Франківського обласного товариства
«Україна» Петро Степанович Федорчак зустрічає
делегацію українців Канади (липень 1986 р.)

Петро Федорчак на руїнах давнього міста інків
Мачу-Пікчу (Перу, 1990 р.)

Колектив кафедри історії слов'ян. У першому ряді другий зліва – завідувач кафедри Петро Степанович Федорчак (червень 1995 р.)

Петро Федорчак з рідними

Петро Федорчак (перший ряд, третій справа) серед членів
Державної екзаменаційної комісії та випускників
історичного факультету (червень 1999 р.)

Колектив викладачів історичного факультету
Прикарпатського університету імені Василя Стефаника.
П. С. Федорчак у першому ряді другий справа
(30 грудня 2000 р.)

Колектив кафедри історії слов'ян. Петро Степанович Федорчак третій справа (жовтень 2002 р.)

Ушанування пам'яті вченого-історика Івана Івановича Шевченка з нагоди 100-річчя з дня його народження (2003 р.)

Петро Степанович Федорчак (перший ряд, третій зліва) на зустрічі з випускниками історичного факультету (вересень 2004 р.)

Учасники міжнародного наукового симпозіуму в Стамбулі у палаці Сулеймана Пишного та Роксолани (2007 р.)

Петро Степанович Федорчак – почесний професор
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника (2007 р.)

Петро Степанович Федорчак з онуком Миколою
(Канада, 2008 р.)

Петро Федорчак разом із онуком Петром, чемпіоном України з боксу серед юніорів (2009 р.)

Петро Степанович Федорчак із дочкою Тетяною на екскурсії у Коломийському краєзнавчому музеї Гуцульщини і Покуття (2010 р.)

На святкуванні ювілею ректора Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Богдана Костянтиновича Остафійчука. П. Федорчак перший справа (2010 р.)

Петро Федорчак і доктор історичних наук, професор Київського національного університету ім. Т. Шевченка Калакура Я. С. (2012 р)

ПРИКАРПАТСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. ЯСЕНА СТЕЖАНІВА

ІСТОРІЯ ПОЛЬЩІ
Навчально-методичний
посібник

М. ІВАНО БРАНІВСЬКІЙ
2008

Петро Федорук

НОВИТІ ІСТОРІЙ ПОЛЬЩІ
XIX століття

УКРАЇНСЬКО ПОЛЬСЬКІ
ВІДНОСИНИ В ГАЛИЧЧИНІ
У XX ст.

Львівський національний університет
імені Івана Франка

КОРОТКА ІСТОРІЯ
ЧЕХІЇ
І СЛОВАЧЧИНИ

ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ:
ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІ.
ТРАГЕДІЯ ВСЕШТІТНОЇ
ІСТОРІЇ

Львівський національний університет
імені Івана Франка

З ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ
ВІДНОСИН
ДРУГОЇ ПІЛІВНИ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

ІЗ МЕРТВИХ НА ЗІСНОВИ

ВИБРАНІ ПУБЛІКАЦІЇ ПРО ТВОРЧІСТЬ ПЕТРА СТЕПАНОВИЧА ФЕДОРЧАКА

1. Президія Верховної Ради УРСР... *Федорчаку Петру Степановичу* – проректору Івано-Франківського державного педагогічного інституту ім. В. С. Стефаника, доктору історичних наук, професору присвоєно почесне звання «Заслужений працівник народної освіти УРСР» // Прикарпатська правда. – 1990. – 1 квітня.
2. Кафедра історії слов'ян // Історичний факультет : здобутки, пріоритети, перспективи. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 2000. – С. 35–39.
3. Кугутяк М. *Професор Петро Федорчак* – учений, педагог і громадський діяч : до 70-річчя від дня народження / М. Кугутяк, О. Марушенко, Ю. Томин // Галичина : всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – Вип. 9. – С. 6–13.
4. **Федорчак П. С.** // Наукова еліта Івано-Франківщини : доктори наук, професори Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника: довідник. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2007. – С. 111–112.
5. **Федорчак П. С.** «Треба реально розділити, де ви, а де ми» / записала М. Войцехівська-Павлишин // Край : Городенківська газета. – 2009. – № 23 (996), 5 черв. – С. 6.
6. **Федорчак Петро Степанович** // Інститут історії і політології : 70 річчя педагогічної, наукової й громадської діяльності / [за ред. проф. М. Кугутяка]. – Івано-Франківськ : Видавець Третяк І. Я., 2010. – С. 262–263.
7. Ковальчук О. Федорчак Петро Степанович / О. Ковальчук // Українські історики : бібліографічний довідник. – К. : Інститут історії НАНУ, 2010. – Вип. 3. – С. 296–298.
8. Федорчак П. С. «Треба реально розділити, де ви, а де ми» / П. С. Федорчак // Войцехівська-Павлишин М. Діалоги : Слово наукової еліти в суспільному житті краю / М. Войцехівська-Павлишин. – Івано-Франківськ : Вид-во ПНУС, 2011. – С. 97–103.

СТАТТІ НА ПОШАНУ (подається згідно з оригіналом автора)

УДК 94(477.83/.86)+94(438)“XVIII/XIX”

Микола ВІТЕНКО

Польсько-українські відносини у містах та містечках Східної Галичини в останній третині XIX – на початку XX ст.: соціально- економічний аспект

На сучасному етапі історичного процесу українська держава переживає значні труднощі, пов'язані зі зміною характеру власності на знаряддя та засоби виробництва з колективного і державного на приватний. Особливо драматично проходить соціальна диференціація населення, утворення його нових верств та категорій населення. Посилення міжнаціональних протиріч у низці областей і особливо в Автономній Республіці Крим має переважно соціально-економічне підґрунтя і виступає випробуванням нашої державності. Все це спонукає істориків до детального аналізу соціально-економічних факторів у минулому українського народу і розробки нових методів вивчення вітчизняної історії, що до певної міри могло б сприяти вирішенню проблем сьогодення.

Серед питань, що у зв'язку із цим почали привертати увагу українських дослідників, виділяються такі, як проблема трансформації менталітету селян Наддніпрянщини у 1861–1918 рр. (публікації Ю. Присяжнюка¹), вплив дефіциту землі на міжетнічні стосунки в Україні в II пол. XIX ст. (монографія Д. Бовуа²). Нові тенденції в українській історіографії штовхають науковців до пошуків методик у вивченні впливу соціально-економічних перетворень у містах і містечках Східної Галичини у кін. XIX – на поч. XX ст. на польсько-українські відносини.

Протягом досліджуваного періоду до складу Галичини, як окремої провінції (краю) Австро-Угорщини, входили українські та польські етнічні землі (території сучасних Івано-Франківської, Львівської й Тернопільської областей та Підкарпатського і Малопольського воєводств). Власне українські землі виступали під назвою Східної Галичини чи Русі.

Саме у містах та містечках східної частини цієї провінції найгостріше проявилися міжетнічні суперечності. Вони знаходили свій вияв у своєрідних «паралельних світах» – коли представники різних націй проживали на сусідніх вулицях, площах в одному місті, але у повсякденному побуті майже не контактували між собою, вели відмінне культурне, політичне та економічне життя. Ті ж нечисленні факти випадкових зіткнень інтересів породжували

¹ Присяжнюк Ю. Вплив ментальності українського селянства на рівень його освіченості у II пол. XIX ст. / Ю. Присяжнюк // Історія в школах України. – 2000. – № 3. – С. 9–10. ; Присяжнюк Ю. П. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (II пол. XIX ст. – 1905 р.) / Ю. П. Присяжнюк, Л. М. Горенко // Український історичний журнал. – 2000. – № 5. – С. 88–96.

² Бовуа Д. Битва за землю в Україні, 1863 – 1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К. : Критика, 1998. – 334 с.

прояви ксенофобії. Таку ситуацію можна охарактеризувати як явище «потрійного Львова» (був Львів – український, Львів – польський, Львів – єврейський), потрійного, а іноді квартетного чи подвійного Станіслава, Дрогобича, Тернополя, Коломиї, Ярослава, Яворова і т. д. Однак, якщо ще у XVIII ст. – на початку XIX ст. такий поділ на «паралельні світи» був безсумнівним, то вже в останній третині XIX – на початку XX ст. він під впливом урбанізаційних процесів, поширення ринкових відносин почав зникати³.

Все політичне та економічне життя східногалицьких міст і містечок визначалося низкою законодавчих актів Австро-Угорщини, зокрема Законом громадським від 12 квітня 1866 р., який визначав права і привілеї 30 найбільших міст провінції, а також Законом про самоврядування від 13 березня 1889 р., згідно з яким права та привілеї поширилися на 200 міст і містечок⁴.

Як впливає з цих законів, а також із численних розпоряджень Виділу краєвого (найвищого органу виконавчої влади у Галичині), до компетенції міських рад входили такі обов'язки: регулювання містобудування, брукування вулиць, спорудження мостів, водогонів, каналізації, утримання міського лікаря та аптекаря, будинків німецьких. Кошти на їх реалізацію збиралися у вигляді трьох податків: 1) пропінаційного – за продаж спиртних напоїв; 2) копиткового – податкового збору за перегін вулицями міст тварин (коней, волів, корів, мулів, ослів, овець, кіз, свиней); 3) акцизного – за продаж м'яса, шкір та деяких інших товарів. Значним недоляком було те, що збір цих податків надавався Виділом краєвим міським громадам в індивідуальному порядку на певний термін. Останні при цьому сплачували певну суму до державної казни. Так, громаді Снятина право збору податку від продажу вина і м'яса надавалося на 4 роки, громаді Яворова збір від продажу пива – на 3 роки, громаді Жовкви збір копиткового податку передавався на 3 роки⁵.

Тимчасовість надання права стягнення податків породжувала часті фінансові зловживання. Цьому сприяла відсутність постійного контролю за діями органів самоуправління, що в умовах Галичини надавало переваги полякам у порівнянні із представниками інших національностей, оскільки саме вони займали більшість владних посад. Згідно з даними австрійської статистики, у 1896 р. греко-католики (українці) переважали лише у складі 4 міських рад Східної Галичини, ще в 65 мали представництво, а в 20 не мали жодного члена ради. Того ж року римо-католики (поляки і колонізовані українці, німці, чехи і т. д.) у 9 міських радах становили весь склад, у 9 мали абсолютну більшість, а в 65 мали впливове представництво. У свою чергу євреї мали абсолютну більшість у 14 міських радах і представництво у всіх інших міських радах Східної Галичини. У цілому ж частка радних – греко-католиків у містах складала 24,9 %, тоді як греко-католики становили 31, 4 % населення міст. Частка радних – римо-католиків становила 33,6 %, а населення – лише 23,5 %; частка радних-євреїв –

³ Хонігсман Я. С. Соціальна структура населення Галичини на початку XX ст. / Я. С. Хонігсман // Українське слов'янознавство. – Львів, 1972. – Вип. 6. – С. 65–68.

⁴ Samorząd miejski // Głos pokucki. – Kołomyja, 1899. – 13 kwietnia. – № 5. – С. 1–2.

⁵ Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківським. – Львів, 1890. – С. 129–135.

40,9 %, при населенні – 44,5 %⁶. Тому не дивно, що дискримінації зазнавали найчастіше українці. Вона породжувалася прагненням окремих міських урядовців патрунувати своїм родичам, друзям, а іноді і просто знайомим зі «свого світу».

Так, у січні 1890 р. в м. Городку ревізори виявили, що протягом трьох років громадська міська рада приховувала від Галицького сейму і Намісництва обсяги міської каси, а інвентаризація майна міста велася недбало. Через таку халатність значна частина міських земель використовувалася сторонніми особами, з низки міщан не стягувалися податки. Серед боржників перед міським бюджетом виявилися більшість міських урядовців – виключно поляки та євреї. Всі міські роботи і громадські підприємства були в руках радних, а перевірка громадською радою їхніх рахунків велася вибірково. Аналогічні зловживання були зафіксовані у Перемишлі, Ярославі, Станіславі та інших містах, що свідчить про масовість цього явища⁷. Газета «Діло» змушена була констатувати: «...куди тільки Виділ краєвий зішле свого делегата на люстрацію, – певно не обійдеться без того, що делегат знайде т. зв. непорядки, тобто обманства, мальверзації, крадежі і тому подібні цвітки, що їх таке щедро родить нива галицької автономії...»⁸. За тогочасних умов життя міщан найважливішими були дві проблеми: 1) нестача житла; 2) дефіцит вільних робочих місць. Тому зловживання властей у питаннях їх вирішення додатково загострювали соціальні та міжнаціональні суперечності, особливо польсько-український антагонізм.

В українській історіографії (праці О. Мазурка, Я. Хонігсмана, до певної міри М. Драка та ін.⁹) і досі під впливом радянської ідеології зберігається теза про єдність, монолітність соціальних класів, особливо робітничого, відсутність у пролетарському середовищі національних суперечностей, але, на нашу думку, такі твердження щодо міських робітників Східної Галичини є хибними. Проявність польсько-українських протиріч серед робітників було відомо соціалістичним партіям та організаціям краю. Так, однією з ключових фраз у численних їхніх зверненнях, відозвах до робітників було словосполучення «...без різниці чи Поляк, Русин чи Німець...»¹⁰. Однак документи Дирекції Львівської поліції свідчать, що ні в 1882 р., ні в 1905 р., ані у наступних роках розбіжності

⁶ Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych / pod red. T. Pilata. – Lwów, 1909. – Т. XXII. – Зс. 1 – S. 14–16.

⁷ Новинки (Господарка громадской рады въ Городку) // Діло. – 1890. – 21 марта (2 цвѣтня). – Ч. 65. – С. 3.

⁸ «Непорядки» въ управѣ мѣста Городенка // Діло. – 1890. – 14 (26) цвѣтня. – Ч. 83. – С. 2.

⁹ Драк М. Східна Галичина: національний склад населення міст та містечок (1880 – 1914 рр.) / М. Драк // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: зб. наук. статей. – Ч. 2. – Чернівці : Рута, 2004. – С. 276–282. ; Мазурок О. С. Города западно-украинских земель эпохи империализма / О. С. Мазурок. – Львов : Світ, 1990. – 156 с. ; Хонігсман Я. С. Соціальна структура населення Галичини на початку ХХ ст. / Я. С. Хонігсман // Українське слов'язознавство. – Львів, 1972. – Вип. 6. – С. 63–73.

¹⁰ Державний архів Львівської області (далі – Держ. арх. Львівської обл.), ф. 350 «Дирекція поліції у Львові. Президіум», оп. 1, спр. 4848 «Справа про спостереження за діяльністю соціалістичних організацій (1882 – 1883 рр.)», арк. 94–125.

у робітничому середовищі подолати не вдалося. Навіть мітинги, демонстрації, страйки проходили виключно в тому чи іншому національному середовищі. Наприклад: 23 липня 1905 р. у Львові відбувся мітинг страйкуючих польських будівельників; 10 грудня 1905 р. – віче українських робітників та інтелігенції; 23 грудня того ж року – збори лідерів єврейських робітничих общин і т. д.¹¹. Спільно вдалося провести лише першо травневу демонстрацію, але на ній завжди переважаючими були польські елементи, оскільки святкування відбувалося завжди в переддень чергової річниці польської конституції 1791 р.¹².

Певні протиріччя, породжені національними особливостями, були і в середовищі підприємців, торгівців. Якщо польське населення в містах і містечках Галичини було широко репрезентоване від маргінальних груп до привілейованих верств, то українці переважно представлені ремісниками, робітниками, інтелігенцією та дрібними торговцями. Попри певну тенденцію до збільшення частки українського населення міст, воно проживало переважно у передмістях.

Польсько-українські протиріччя особливо гостро проявлялися у великих містах (Львів, Тереховля, Бережани, Тернопіль, Золочів, Яворів, Снятин та ін.), де частка представників обох націй була значною, тоді як у малих містах і містечках (Броди, Заліщики, Борислав, Щирець, Косів, Підволочиська, Сенява та ін.) на передній план виходили християнсько-єврейські стосунки. Таку ситуацію обумовлювала суто соціально-економічна боротьба за робочі місця, за ринки збуту продукції та житло. Якщо у малих містах та містечках українці часто поєднували заняття ремеслом з веденням сільського господарства, могли проживати на околиці чи у сусідніх селах, то у великих містах вони вели боротьбу за елементарне виживання¹³.

Приплив малокваліфікованих, а тому й дешевих, українських робітників та ремісників із сільської місцевості до великих, що спостерігався у 1880 – 1914 рр., викликав найчастіше опір з боку польських чи полонізованих пролетарів, чиє становище починало у зв'язку із цим погіршуватися. Найгостріші суперечки точилися на ринку праці. Значна частина документів про перипетії цієї боротьби втрачена, але про її гостроту свідчать чимало газетних публікацій того періоду, донесення поліції. Завдяки їм довідуємося, що методами міжнаціональної конкурентної боротьби за роботу виступали звичайні сутички, побиття, нанесення матеріальної шкоди та збитків, а в поодиноких випадках – страйки і мітинги. Так, польські будівельники Стрия оголосили страйк після того, як міський магістрат найняв на будівництво військових казарм українців з прилеглих сіл¹⁴.

Ситуацію на ринку праці у містах та упорядковувала Устава промислова схвалена у 1867 р. нижньою палатою австрійського парламенту (незначні змі-

¹¹ Держ. арх. Львівської обл., ф. 350 «Дирекція поліції у Львові. Президіум», оп. 1, спр. 2852 «Повідомлення організацій та осіб про наступні збори, мітинги, конференції, донесення агентів поліції про робітничі демонстрації, вуличні хвилювання і т. д. (1905 р.)», арк. 6, 32–55.

¹² Strajk zydomskich robotników stolarskich // Gazeta Mieszczanska. – 1907. – 6 lipca. – № 32. – S. 7.

¹³ Василевский Л. Галиция / Л. Василевский. – СПб., 1908. – Т. 1. – С. 267.

¹⁴ Strejk robotników przy budowie koszar // Ziemia Stryjska. – Stryj. – 1914. – № 17. – 25 kwietnia. – S. 3.

нами та доповненнями до неї були зроблені у 1881 р.). Польська газета «Robotnik» зазначала, що цей законодавчий акт відстоює не розвиток вільного ринку, а права середньовічних цехів. Відповідно до даного закону, всі промислові заняття було поділено на промисли вільні (фабрики), концесійні (тобто такі, що за певну плату передавалися у концесію) – шинкарство, каменярство, чищення каналів, друкарство та рукодільні (кравецтво, швацтво, столярство). Заняття двома останніми видами промислів дозволялося лише тим, хто належав до відповідної корпорації чи цеху¹⁵.

Завдяки цьому закону більшість українців, що переселялися у великі міста і починали займатися ремеслом, опинялися на нелегальному становищі, оскільки не належали до жодного з цехів. До конкуренції з польськими та єврейськими ремісниками і робітниками додавалося переслідування їх поліцією та владою, на яких чинили вплив цехи. Інша ситуація була в середніх та малих містах. Цеховий устрій там не мав міцних засад, українське населення становило значну частку, а в окремих містах (Миколаєві, Радехові, Печеніжині) – абсолютну більшість. Це дозволяло вільно займатися ремеслом, торгівлею. Українське населення міста Комарна, наприклад, займалося виготовленням зимових шапок, торгівлею садовиною, маслом, молоком, рибою, тютюном, ткацтвом, шевством, бондарством. При цьому різними ремеслами могли займатися члени однієї родини чи сім'ї. Річний прибуток таких сімей міг складати 200 золотих ринських і більше, значну суму навіть для великих землевласників і промисловців¹⁶.

Характерно, що на побутовому рівні польські та українські міщани не лише конфліктували. Між ними частими були й приклади добросусідства, толерантності. Редактор «Gazety Stryjskiej» Едмунд Острушка зазначав, що для більшості польських газет притаманне нерозуміння русинів (українців). За його словами, періодика висвітлювала крайнощі в українській ментальності і не вказувала про позитивні риси, змальовувала українців варварами, хоча у житті «...Поляки з Русинами сходяться, живуть, ведуть справи, п'ють вино...». Та водночас він заперечував існування у Галичині «гармонії і братньої милості», оскільки в містах русини не люблять поляків так, як лише може «в цілому світі хлоп не любити пана»¹⁷. Однак, на нашу думку, значною мірою на відносини між поляками й українцями у містах впливала не лише приналежність до різних станів, а й конкуренція на ринку праці у низці галузей економіки.

Загострення польсько-українських взаємин часто мало сезонний характер. У ті пори року, коли роботи вистачало на всіх, прояви ксенофобії були рідкістю, та вже з настанням морозів припинялося більшість будівництва й інших сфер господарювання, де найчастіше використовувалася некваліфікована робоча сила, і міжнаціональний антагонізм набирив нової сили. Його загострював і сезонний наплив селян у міста в пошуках роботи, спричинений трива-

¹⁵ Przywrócenie cechów // Robotnik. – Kraków, 1883. – 17 stycznia. – № 2. – S. 1–2.

¹⁶ Дубь Гаврило. Промысль, підприємчивость, торговля Комаряницъвъ / Гаврило Дубь // Д'яло. – 1888. – 22 грудня (3 сьчня). – С. 2.

¹⁷ Ostruszka E. Kilka słów w sprawie ruskiej / E. Ostruszka // Gazeta Stryjska. – Stryj. – 1893. – 1 lipca. – № 3. – S. 1.

люю перервою у сільськогосподарських роботах. Про суттєві сезонні коливання безробіття і, відповідно, погіршення польсько-українських взаємин повідомляв Президент Львова та Намісництво адміністрація залізниці, дирекція поліції. Лише з будівництва львівського вокзалу у жовтні 1901 р. було звільнено 1309 робітників із 1400 працюючих. Звільняли їх у зв'язку зі зменшенням об'єму робіт і відсутністю коштів для виплати зарплат тимчасово непрацюючим. Такі масові звільнення погіршували і криміногенну ситуацію в краї. Тільки влітку, щоб вирішити ці проблеми, міська рада Львова організовувала громадські роботи і зводила безробіття до мінімуму¹⁸. Проте боротьба з безробіттям не часто входила до діяльності міських рад Галичини. Її фактично проводили лише в 7 – 8 найбільших містах провінції.

Ще однією умовою погіршення польсько-українських стосунків у містах було збереження цехового устрою. Фактично у Східній Галичині станом на 1894 р. налічувалося біля 50 тис. членів цехів. З них підмайстрами, челяддю, учнями були майже 28 тис., а решта – майстрами. До 90 % майстрів були римокатоликами, тобто поляками чи полонізованими українцями. У середовищі підмайстрів, челяді та учнів переважали греко-католики – українці (біля 60 %)¹⁹.

Становище останніх категорій ремісників було надзвичайно поганим. Ще 23 квітня 1891 р. промисловий інспектор Артур Навратіл повідомляв Намісництву про гостру необхідність видачі робітничих книжок учням і підмайстрам, яких майстри приймають на навчання і «занадто довго тримають на пробі», що гальмувало економічний розвиток Галичини. Він пропонував обмежити навчання в цехах 4 роками, а не 6 – 7, як це практикувалося. За його словами, цехові учні перебували у найгіршому становищі з усіх працюючих груп населення: «... знушаються з них не лише самі майстри, але й домашні та челядники..., вони живуть у майстрів у найгірших помешканнях (пивниці, горища), на робочих столах, без ліжка...»²⁰.

Введення робітничих книжок для підмайстрів та учнів, а також реалізація інших пропозицій Навратіла не виправили ситуації. Так, у 1897 р. у більшості цехів краю навчання тривало понад 4 роки, а учні і підмайстри зазнавали професійної дискримінації та економічного визиску зі сторони майстрів²¹.

¹⁸ Держ. арх. Львівської обл., ф. 350 «Дирекція поліції у Львові. Президіум», оп. 1, спр. 4882 «Переписка з намісництвом у Львові і Дирекцією Львівської залізниці про запобігання безробіттю серед сезонних робітників у Львові (1901 – 1903 pp.)». – арк. 1–15 зв.

¹⁹ Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych / pod red. T. Pilata. – Lwów. 1897. – Т. XVI. – Zs. 1. – S. 9, 25.

²⁰ Держ. арх. Львівської обл., ф. 3 «Магістрат міста Львова. Департамент V», оп. 1, спр. 3785 «Листування з Галицьким намісництвом, торгово-промисловою палатою у Львові та ін. про страйки, безробіття та діяльність ремісничих, промислових і торгових цехів, корпорацій, товариств і кас соціального страхування, видачі робітничих книжок, (1890–1891 pp.)». – арк. 10–14 зв.

²¹ Держ. арх. Львівської обл., ф. 3 «Магістрат міста Львова. Департамент V», оп. 1, спр. 4090 «Листування з Галицьким намісництвом, торгово-промисловою палатою у Львові та іншими про страйки, безробіття і діяльність ремісничих, промислових і торгових цехів, корпорацій, товариств і кас соціального страхування, видачі робітничих книжок, (1894–1897 pp.)». – арк. 25, 36–39.

Певна конкуренція відбувалася між українською та польською інтелігенцією у галузях медицини, адвокатури, технічних спеціальностях. Про якісь серйозні конфлікти мова йти не могла внаслідок нечисельності українських інтелектуалів та превентивних заходів австрійської влади. Однак певна дискримінація українців все-таки існувала. Їй сприяв той факт, що більшість представників української інтелігенції походили з родин священослужителів, тоді як представники польської – зазвичай вели свій родовід зі збіднілої шляхти. Останні усядикували зневажливе ставлення до нижчих соціальних верств. У низці випадків спостерігалось сприяння міських властей польській інтелігенції на протривагу українській²².

Найбільших утисків зазнавали українські гуманітарії – вчителі шкіл та гімназій. У місті Станіславі у 1900 р. проживало близько 21 % українців і 30 % поляків, але не було жодної української школи чи гімназії. Протягом 5 років (з 1900 по 1905) товариство «Руських жінок» зверталось по допомогу до магістрату для приватної української школи. Коштів не вистачало навіть на утримання учениць і учителя. Магістрат не виділив жодної корони. Водночас на приватну польську школу імені Ленартовича виділялося щорічно 2 – 2,5 тис. корон, і це тоді, коли у місті існували державні польськомовні школи²³.

Серйозною перепоною налагодження рівноправних взаємин між польськими та українськими мішанами була, поряд з іншими, і проблема житла. Її був покликаний розв'язати закон від 9 лютого 1892 р. Згідно з ним передбачалося будівництво у містах і містечках будинків для неодружених робітників, для робітників із сім'ями, будинків публічного використання – лазень, цирулень і т. д. У 1902 р. Галицький сейм законодавчо знизив податки для власників таких будинків, а також осіб та установ, що займалися їх зведенням²⁴.

Однак ці заходи лише породили додаткові зловживання з фінансами міст та містечок. Невідомий дописувач «Gazety Stryjskiej» зазначав, що хоча справа житла для жителів міст є питанням першочергового значення, а ідеалом для кожного батька родини – посідання власного будинку, «...більшість мешканців у великих містах ніде не проживають...». Він же вказував на те, що міські робітники проживають у винаймлених будинках, за які часто йдуть бійки між поляками й українцями. На його думку, такі будинки були необхідні кожному місту Галичини, в т. ч. Стрию, а для їх будівництва потрібне створення робітничих кас взаємодопомоги, оскільки держава спромоглася звести робітничі будівлі лише для працівників залізниці у Львові²⁵.

²² Дописи «Дъла» зъ Хоросткова (Красни порядки въ мѣстечку Хоростковъ) // Дѣло. – 1890. – 15 (27) марта. – Ч. 60. – С. 2.

²³ Державний архів Івано-Франківської області (далі Держ. арх. Івано-Франківської обл.), ф. 7 «Станіславський магістрат», оп. 1, спр. 211 «Переписка з товариством «Руських жінок» про надання фінансової допомоги (1900–1910 рр.)». – арк. 1–12; Держ. арх. Івано-Франківської обл., ф. 7 «Станіславський магістрат», оп. 1, спр. 191 «Звіти про діяльність «Вищого жіночого інституту імені Ленартовича» і товариства «Приватної жіночої семінарії» в Станіславі за 1899–1913 рр.» – арк. 1–8.

²⁴ Ustawa o mieszkaniach dla robotników // Gazeta Narodowa. – Lwów, 1902. – 31 lipca. – № 193. – S. 1.

²⁵ Domy robotnicze // Gazeta Stryjska. – Styj, 1893. – 15 grudnia. – № 14. – S. 1 2.

Дефіцит житла породжував зростання цін на ринку нерухомості, серйозно гальмував економічне зростання міст. Тернопільська газета «Głos Podolski» повідомляла, що власники житла у місті завищують умови оренди. Наприклад, один власник кам'яниці вартістю 700 золотих ринських винаймав її на рік за 1600 золотих ринських. І таких випадків були десятки. Газета пропонувала на літний період встановити намети і пристосувати під житло старі вагони, паралельно розпочавши будівництво нових будинків²⁶. Аналогічні проблеми з нестачею житла існували в кожному місті краю.

Отже, міста і містечка Східної Галичини у 1880 – 1914 рр. мали низку важливих соціальних негараздів у сферах забезпечення населення житлом та роботою. Їхнє загострення не було результатом однієї обставини чи дії, а виступало наслідком тривалих процесів та тенденцій. Вони призводили до соціального поділу між українцями і поляками, християнами та євреями, погіршуючи і доповнюючи його міжнаціональними та релігійними конфліктами на побутовому рівні. Це не виключало можливостей добросусідського проживання українців та поляків, але зводило їх до мінімуму. Підсилення міжнаціональних протиріч соціальними відбувалося за певної бездіяльності міських магістратів, сформованих на дискримінаційних для українських міщан засадах. Остання обставина знижувала рівень довіри населення до органів міського самоуправління, змушувала соціальні низи шукати революційні шляхи розв'язання проблем. Вона ж штовхала українців до створення власних, альтернативних державним та польським, культурних і економічних організацій. У цілому ж соціально-економічний розвиток міст та містечок Східної Галичини і його визначальний негативний вплив на польсько-українські відносини був перерваний початком Першої світової війни, щоб у 1920 – 1939 рр. розгорітися з новою силою.

²⁶ Brak pomieszczeń // Głos Podolski. – Tarnopol, 1894. – № 24. – 15 grudnia. – S. 2.

Україна як проблема мобілізації принципів національної культури

Свого часу британський філософ А.Н. Уайтхед констатував, що нація може вичерпати потенції певної форми цивілізації, але не вичерпати своїх творчих сил. Енергія націй спрямована вперед до нових пригод уяви, завжди виникає світ мрії, що дає потім поштовх до дії. Як спочатку Колумб розмірковував про кулястість Землі, безмежний океан і марив про Схід, так, пригоди рідко досягають цілі – він не доплив до Індії, але відкрив Америку¹.

У російській нації світ мрії блукає між вибором з двох «нових-старих» форм – «неоєвразійської» (ординсько-метафізичної) та «імперсько-народницької» (ліберально-раціоналістичної), «знову перепрочитуючи» давно вже «перекинуті» іншими цивілізаціями сторінки. І якщо й не побудує свою Неоєвразійську імперію, то свою таки Америку знайде (хоча й залишається її «плавання каботажним», вздовж берега Євразії, тобто не страшного і традиційного ...

Те ж саме можна спостерігти й стосовно цивілізаційного розвитку України: на початок XIX ст. українська нація вичерпала «візантійсько-орнаментальну» форму цивілізації; в XVII-XVIII ст. паралельно з «візантійською» відбувалося становлення «бароково-метафізичної» форми, яка, проте, була настільки перервана, але встигла «запліднити» П. Величковського і Ф. Достоевського; з XIX ст. світ української мрії було «запліднено» європейським «штюрмерським романтизмом» та націоналізмом, наслідком чого постав «заповідально-народницький (тестаментарно-рустикальний) дискурс» ... Зрештою, як правильно зауважує В. Артюх, «...«будителі» конструюють національну ідентичність із уже наявного «матеріалу», перекомбінуючи його у потрібному напрямку. А це означає, що національна ідентичність є результатом всього попередньо накопиченого етнічного досвіду як на рівні змісту, так і на рівні його форми; перериву традиції не відбувається»².

Проте навряд чи можна погодитися з тим, що українські будителі на зразок М. Костомарова вкинули українців у не «модерний національний», а у «донаціональний рівень етнічної ідентифікації». Використання символів і образів, які, як відомо за знаменитим висловом Конфуція, керують світом (а не сила і закон), означає, що українці не залишились на рівні міфологічної свідомості, а саме перескочили «позитивістсько модерний етап» («науковий етап», за Лесею Українкою), який пройшла більшість націй Заходу в XIX ст., одразу ж увірвалися в «неомодерний національний етап ідентифікації» закінчення XIX –

¹ Уайтхед А.Н. Избранные работы по философии / А. Н. Уайтхед ; перев. с англ., общ. ред. и вступ. ст. М. А. Кисселя. – М. : Прогресс, 1990. – С. 685.

² Артюх В. Про елементи міфічного в конструюванні української національної ідентичності (на прикладі публіцистики М. Костомарова та Д. Донцова) [Електронний ресурс] / В. Артюх. – Режим доступу : <http://politisophia.org/page/pro-elementy-mifichnoho-v-konstruyuvanni-ukrainskoi-natsionalnoi-identichnosti.html>.

початку ХХ ст. Так, якщо архаїчна міфологічна людина, за угорським філологом-класиком Карл Керен'ї (1897–1973), перед тим, як що-небудь робити, робить крок назад, схоже до тореадора, який шукає рівновагу, щоб правильніше нанести смертельний удар³, то неомодерна символічна людина підстрибує вбік і вгору, як Геракл з вогнем та мечем проти ста голів Гідри. Сумнівів це не викликає бо, «...всупереч усім історичним способам бачення минулого, вони доходять цілком одностайного висновку: минуле і теперішнє є одним і тим же, а саме: типово однаковим у всьому розмаїтті і, як всюдисущність непроминальних типів, застиглим витвором незмінної вартості й вічно однакового значення»⁴.

В умовах ситуації епохи Постмодерну закликається знову шукати нову національну ідею на рівні культури, вона «розлита» в ній і становить собою її життєву систему⁵. Власне, в кожній культурі наявні більші можливості, що залишилися не розкритими, не усвідомленими і не використаними протягом всього життя даної культури. Ці «нереалізовані можливості» хоч і забуті, але досі, як зауважував М. Гайдеггер, «живуть» у мові, котра є «дім Буття» («лінгварним лабіринтом» смислових покручів-«мінотаврів», за Ж. Деррідою). Про це ж говорив і Ю. Лотман: «... Одночасно семіотичний простір постійно викидує з себе цілі пласти культури. Вони утворюють шари відкладів за межами культури й очікують свого часу, щоб знову увірватися до неї, настільки забутими, щоб сприйматися як нові»⁶.

Власне «реалізація нереалізованих можливостей» збігається з розумінням М. Данилевським прогресу не як одного лінійного напрямку розвитку, а як «обхід» всього «поля» смислів культури у всіх його напрямках.

Свого часу цікаву думку висловив засновник антропософії Р. Штайнер у бесіді з російським поетом Андрієм Белім (Б. Бугайовим): культуротворчий дух («манас») поміщено в мові, але росіяни не вміють взяти все, що є у їхній мові⁷. Виправити ситуацію спробував інший поет – Велимир Хлебніков у своїй знаменитій «Заумі», та й фактично більшовики зреалізувати раніше «не зреалізованих» Степана Разіна та Омеляна Пугачова... Те ж декларував і Микола Реріх у своїй «Агні Йозі», пояснюючи поняття «культура» на основі

³ Керен'ї Карл. Прологомени / Карл Керен'ї ; пер. с англ. В. В. Науманова // Юнг К.-Г. Душа и миф : шесть архетипов / К.-Г. Юнг. – К. : Гос. библиотека Украины для юношества, 1996. – С. 15.

⁴ Ніцше Ф. Невчасні міркування II. Про користь і шкоду історії для життя / Ф. Ніцше ; пер. з нім. К. Котюк // Ніцше Ф. Повне зібрання творів : Критично-наукове видання у 15 томах. – Львів : Астролябія, 2004. – Т. 1 – С. 211.

⁵ Тимошенко О. М. Національна ідея як філософсько – культурна передумова духовного відродження України / О. М. Тимошенко // Філософська думка. – К., 1999. – № 1–2. – С. 102.

⁶ Лотман Ю. М. Культура и взрив / Ю. М. Лотман. – М. : Гнозис ; ИГ «Прогресс», 1992. – С. 176.

⁷ Корнієнко Н. Лесь Курбас і духовні засади українського авангарду [Електронний ресурс] / Н. Корнієнко // Дзеркало тижня. – 2007. – № 4, 3 лютого. – Режим доступу : http://dt.ua/CULTURE/les_kurbas_i_duhovni_zasadi_ukrayinskogo_avangardu-49045.html.

⁸ Цит. за : Спивак М. Л. «Ужин со Штейнером...» (Письмо Андрея Белого Михаилу Сизову) / М. Л. Спивак // Известия Рос. АН. Серия : литературы и языки. – 2000. – Т. 59, № 1. – С. 53.

санскриту як «культ-ура» – «підклоніння Світлу» і пропонуючи на цій основі трансформацію всієї людської цивілізації⁹.

Аналогічне явище спостерігла Н. Корнієнко на прикладі цивілізаційно-культурного проекту українського мистецького авангарду початку ХХ ст.: «... В 1920 р. Лесь Курбас записав у своєму щоденнику: «Мистецтво, особливо театр, мусить повернутися до своєї первісної форми – форми релігійного акту. Воно... в суті своїй – акт релігійний. Порівняй – Штайнер – поняття мистецтва як люциферичного начала. Порівняй – Ед. Шюре [мова йде про «Елевсинську драму» Е. Шюре, поставленій в 1907 р. Р. Штайнером з Марією Сіверс в ролі Деметри, – О.Г.]. Воно – могутній засіб перетворення грубого в тонке, підйому у вищі сфери, перетворення матерії. Тоді дійсно театр – храм, і мусить бути чистим і тихим, хоч і всякі молитви будуть у ньому» ... Програмною виставою стає перший на радянській сцені «Цар Едіп» Софокла (1918) ... Духовним контекстом вистави стала спроба нагадати добі Новітнього часу про античний космоцентризм, звідки ми родом. Добі, яка порушила цю парадигму, оголосивши людину мірою всього сушого і центром світобудови. Добі, яка навіть релігію – парадокс! – зробила антропоцентричною, примусивши її знехтувати свій істинний центр – Бога ... У версії Курбаса вихід Едіпа – у смерть, у небуття, коли фізичне осліплення стало знаком найглибшого внутрішнього прозріння – парафраз древньої культури, підхоплений у Середні віки Шекспіром – сліпому Лірові відкривається Всесвіт. Виникав і «національний» варіант парафраза, але вже не з художнього середовища, а з правди буття, з історичної етики – добровільне осліплення себе українськими лірниками й кобзарями, щоб бачити «очима душі», щоб бути ближчими до Бога. Курбас переосмислював поняття «особистість» і «доля». Вступаючи у двобій з долею, його трагічний герой завжди програвав. Здобувалося щось набагато більше, ніж життя фізичне – безсмертя істини, віра в силу людського духу, у найвищий моральний сенс ... Театр для Курбаса поки що дорівнює семантичній повноті храму. У такому сенсі храмом може бути місто, людина, будь-який інший феномен. Навіть у компромісній «Чорній Пантері» – звук літургії, «В пуші» – бунт одкровення, в «Йолі» – прихована молитва про гріх ... Курбас мріяв синтезувати всі стихії в акторський мікрокосмос, подолати діонісійство, перетворивши його на ідеальну сутність, на аполонічне «Я» ... Курбас розбудовує театром європейську Україну, повертає її до Європи, звідки Україна родом»¹⁰.

У кінці ХХ ст. – початку ХХІ ст. знову ставиться в основу проблема мобілізації життєво-вольових принципів української культури. А те, що варчтисне тільки критики й поганьблення, морально нейтралізується. Саме конфлікт у духовно-культурній сфері України відбувається довкола того, які явища традиції (від дохристиянських дискурсів до неортодоксально-комуністичних

⁹ Андреев А. Л. Искусство, культура, сверхкультура (Философия искусства Н.А. Бердяева) / А. Л. Андреев. – М. : Знание, 1991. – С. 11.

¹⁰ Корнієнко Н. Лесь Курбас і духовні засади українського авангарду [Електронний ресурс] / Н. Корнієнко // Дзеркало тижня. – 2007. – № 4, 3 лютого. – Режим доступу : http://dt.ua/CULTURE/les_kurbas_i_duhovni_zasadi_ukrayinskogo_avangardu-49045.html.

чи націоналістично-інтегралістських) слід відносити до групи «мобілізації» або до групи «нейтралізації». Проте компромісу досі не передбачається ...

Наприклад, С. Дацюк констатує: «... взяти Культуру Київської Русі можна тільки зовсім іншими, новими і сучасними інструментами, і взяти її не як книжку вченість, а саме як культурний, символічний і архетипний смисловий простір..., безвідносно до мови або національного змісту»¹¹, а саме шляхом «відродження міської культури»: «... Відродження центрів культурного, наукового, економічного розвитку, довкола якого можна організувати інфраструктуру, зрештою слугуючій і сільськогосподарській сільській культурі. Організувати ж сільську культуру без міської взагалі немає сенсу»¹². Бо, начебто, «... зробивши українську мову єдиною основою культурного простору, ми одразу ж виявляємося відрізненими від цілих епох у часі і цілих пластів культури в смислового просторі самої культури (sic! – О.Г.)»¹³.

Але ми далекі від огульного твердження, що в українській культурі як «хутірській» наявна відсутність «багатомірного простору», тобто «чогось ширшого і глибшого», невідомого самому С. Дацюку, але що він настійно не хоче ототожнювати з державністю, «національним змістом» чи мовою.

Так, всі варіанти національної ідеї страждають «хворобою повинності / зобов'язання» (рос. «долженствования»), тобто повинні це, повинні те, і ось це теж повинні. Але ж мова йде не про проект «створення українців». Українці вже є. Отже, акцент треба робити на використанні готових властивостей.

Іншими словами, слід відкрити своєрідність («нація» від латин. Natio – «рід, спорідненість, сродність»), те, за В. Лісовим, щось неповторне, властиве тільки даній нації, те, в чому люди бачать свою особливість, свою відмінність від інших націй¹⁴. І цією «своєрідністю», за Дм. Чижевським, є те, що кожна нація обмежено й однобічно здійснює розкриття людського ідеалу, і саме у цьому своєрідному, оригінальному, у своїй «однобічності» і обмеженості кожна нація має «вічне і загальне значення». Як живими є різні людські індивіди в суспільстві, так живими є конкретні, різні нації, поєднані у людстві. Тільки завдяки цьому людство і є можливим¹⁵. «... Націоналізм же, – як зазначає Т. Зінківський, – ми розуміємо як практичне виконання в житті космополітичних гуманітарних бажань та ідей, – тим космополітизм і націоналізм стоять як ціле і частина, як розуміння родове і видове; ... щоб же бути космополітом, треба працювати для світового добра, а найпродуктивніша дорога цій світовій

¹¹ Дацюк С. Обретение Киевской Руси [Электронный ресурс] / С. Дацюк. – Режим доступа : http://xyz.org.ua/discussion/hold_rus.html.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? / В. Лісовий // Націоналізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 593, 594.

¹⁵ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – Прага, 1931. – С. 96 ; Цит. на : Москалець В. П. Психологічні засади виховання національної самосвідомості / В. П. Москалець // Ідея національного виховання в українській психолого-педагогічній науці XIX – XX ст. : зб. статей і доповідей Всеукр. наук.-практ. конф. / відп.ред. З. І. Нагачевська. – Коломия : Вік, 1997. – С. 283.

праці – це праця для свого народу – так ми розуміємо націоналізм і такий мусить бути український націоналізм»¹⁶.

Власне, своєрідність націй у формі диференціації мов О. Потебня вважав благом для людства: «...Вона не згубна, а корисна, бо, не усуваючи можливості взаємного порозуміння, дає різнобічність для людської думки»¹⁷. Як тут не згадати слова з «Корану» з приводу переказу про «Вавілонське стовпотворіння» і створення різних мов: «... О люди! Воістину, створили ми вас чоловіками і жінками, створили вас народами і племенами, щоб пізнавали ви один одного, бо найблагочесніший з вас перед Аллахом – найбільш богобоязливий» (Коран, 49:13).

Болівійський філософ-«телурист» Гільермо Франкович у праці «Пача-мама. Діалог про майбутнє культури в Болівії» (1942 р.) декларував, що метою кожної нації є внесок своїх особливих нот у всезагальну грандіозну універсальну гармонію¹⁸. Важливою є думка Е. Ренана, що він висловив у праці «Qu'est-ce qu'une nation?» (1882): тепер існування націй добре, навіть потрібне, існування їх – гарантія свободи, яка б зникла, якби світ мав би тільки один закон, тільки одного господаря, а своїми відмінними, часто протилежними здібностями нації слугують загальній справі цивілізації; всі вони вносять свій голос до великого концерту людства, який є взагалі найвищою ідеальною дійсністю, яку ми досягли»²⁰.

Тому місія кожної нації начебто полягає в тому, щоб вона знайшла ту свою грань, котру ніхто, крім неї, не знайде, – і цим збагатити людство (В. Мороз)²⁷. Звідси – приходить розуміння місії «посланництва нації», яка шляхом створення загальної, оригінальної культури стає причиною прогресу людства і наближує людство до ідеального стану, в якому буде досягнута повна гармонія індивідуального із загальним і де ця «гармонія буде підпорядкована службі Богові»²¹.

Щоправда, може бути і протилежний погляд на місію нації – «революційну» або «контрреволюційну»: «... Серед усіх великих і малих націй Австрії тільки три були носительками прогресу. Активно впливали на історію і ще тепер зберегли життєздатність; це – німці, поляки, мадяри. Тому вони тепер революційні. Усім іншим великим і малим народностям і народам у найближчому майбутньому доведеться загинути в бурі світової революції. Тому вони тепер контрреволюційні ... Ці рештки нації, безжалісно розтоптані, за виразом

¹⁶ Зінківський Т. Молода Україна, становище шлях / Т. Зінківський // Політологія : Кінець XIX – перша половина XX ст. : хрестоматія / за ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1996. – С. 39.

¹⁷ Потебня А. А. Полн. собр. соч. / А. А. Потебня. – Одеса, 1922. – Т. I. – С. 6.

¹⁸ Оржицький І. Ми – світло і правда, обернені в камінь ... : Література країн Андійського регіону (Перу, Болівія, Еквадор) у XX столітті : Етнокультурний аспект / І. Оржицький. – К. : Юніверс. 2006. – С. 120.

²⁰ Ренан Е. Що таке нація? / Е. Ренан ; пер. з франц. // Націоналізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 119.

²⁷ Цит. за: Гринів О. Українська націологія : Від другої світової війни до відродження держави: Історичні нариси / О. Гринів. – Львів : Світ, 2004. – С. 158.

²¹ Янів В. Психологічні основи окциденталізму / В. Янів ; упоряд. і підгот. М. Шаповал. – Мюнхен, 1996. – С. 186.

Гегеля, ходом історії, ці уламки народів стають кожного разу фанатичними носіями контрреволюції і залишаються ними до моменту цілковитого їх знищення або цілковитої втрати ними своїх національних особливостей, як і взагалі вже само їх існування є протестом проти великої історичної революції... Але при першому ж переможному повстанні ... австрійські німці й мадяри визволяться і кривавою помстою відплатять слов'янським варварам. Загальна війна, яка тоді спалахне, розсіє цей слов'янський Зондербунд і зітре з лиця землі навіть ім' цих упертих маленьких націй. У найближчій світовій війні з лиця землі зникнуть не тільки реакційні класи і династії, але й цілі реакційні народи. І це теж буде прогресом»²²; «... йдеться не про братерський союз всіх європейських народів ..., а про союз революційних народів проти контрреволюційних, союз, який може бути здійснений не на папері, а тільки на полі бою... німці завдали собі труд цивілізувати упертих чехів і словенців, запровадити у них торгівлю і промисловість, більш-менш зносе землеробство і культуру! Але саме оце ярмо, нав'язане слов'янам під приводом цивілізації, і є найгірший злочин німців і мадярів!.. Слов'яни ... весь час були якраз головним знаряддям контрреволюції, ... були гнобителями всіх революційних націй ... чехам, хорватам і росіянам забезпечені ненависть усієї Європи і кривава революційна війна всього Заходу проти них ... На сентиментальні фрази про братерство народів, з якими звертаються до нас від імені найбільш контрреволюційних націй Європи, ми відповідаємо: ненависть до росіян була і досі ще є у німців їх першою революційною пристрастю; від часу революції до цього долучилась ненависть до чехів і хорватів, і тільки за допомогою найрішучішого тероризму проти цих слов'янських народів можемо ми разом з поляками і мадярами захистити революцію від небезпеки. Ми знаємо тепер, де сконцентровані вороги революції: в Росії і в слов'янських областях австрії; і ніякі фрази і вказівки на невиразне демократичне майбутнє цих країн не перешкодить нам ставитися до наших ворогів, як до ворогів, ... «нешадна боротьба не на життя, а на смерть» з слов'янством, що зраджує революцію, боротьба на знищення і нешадний тероризм – не в інтересах німеччини, а в інтересах революції»²³.

Можливе й соціал-демократичне розуміння того, що жодна нація не має якогось «історичного призначення», і що лише одне, чого бажає будь-яка нація, – це прагнути жити і розвиватися, щоякнайкраще фізично і духовно²⁴. Згідно з думкою іспанського філософа Хосе Ортеги-і-Гассета, «...нація живе не традицією і не минулим. Помилково вважати, що держава має сімейні, родові корені. Все інакше: нація формується і живе лише остільки, оскільки втілює в собі якесь прагнення здійснити загальну програму прийдешнього»²⁵.

²² Енгельс Ф. Боротьба в Угорщині / Ф. Енгельс // Маркс К. Твори / К. Маркс, Ф. Енгельс. – 2-е вид. – К.: Політвидав УРСР, 1960. – Т. 6. – С. 174, 178, 182.

²³ Там само. – С. 282, 288, 295, 298.

²⁴ Бачинський Ю. Большевицька революція і українці (Фрагменти) / Ю. Бачинський // Політологія: Кінець – перша половина ХХ ст.: хрестоматія / за ред. О. І. Семківа. – Львів: Світ, 1996. – С. 119–120.

²⁵ Ортега-і-Гассет Х. Бесхребетная Испания / Х. Ортега-и-Гассет. – М., 2003. – С. 18.

Відповідно до тієї чи іншої епохи та різноманітних викликів, кожна нація, як зауважив М. Бердяєв, «має різні права», що не можуть бути урівняні, а навпаки – існує складна «ієрархія національностей». Нація завжди є категорією конкретно-історичною за перевагою, а не абстрактно-соціологічною. Проте водночас нація не є емпіричним явищем якогось певного відрізка історичного часу (як-от, згідно з доктриною марксизму, нація є явищем виключно епохи капіталізму і його пережитком в епоху соціалізму), а є «містичним організмом». «містичною особистістю», «ноуменом», а не феноменом історичного процесу. Нація – це не існуюче покоління і не сукупність поколінь, вона не доданок, а «відпочатковий, вічно живий суб'єкт» історичного процесу, в ній живуть і перебувають всі минулі покоління не менше, ніж покоління сучасні: «... Нація має онтологічне ядро. Національне буття перемагає час. Дух нації противиться пожіранню минулого теперішнім і майбутнім. Нація завжди прагне до нетління, до перемоги над смертю, вона не може допустити виняткового торжества майбутнього над минулим»²⁶.

Цей підхід до розуміння своєрідності націй повністю збігається з розробленою, наприклад, джайністською філософією «анекантавадою» – «вченням про неодносторонність», яка, якщо говорити спрощено, зводиться до того, що дійсність безмежно складна і відкривається людині тільки в світлі тих чи інших завдань, котрі вона перед собою ставить або котрі задані їй, наприклад, згори. Кожне таке завдання відображає певний вимір буття і кожному окрему річ в ньому під певним кутом зору. І будь-якому завданню відповідає свій особливий спосіб пізнання, а цьому способові, у свою чергу, відкривається свій універсум. У сучасній епістемології ця позиція називається онтогносеологічним плюралізмом. І вона не менш законна в застосуванні до тої чи іншої релігії, традиції або нації, ніж будь-яка інша.

Охоронцем духа нації, її місії є не народ, а тільки його певна частина – «... народний дух ... замешкує за перевагою в освічених класах суспільства, бо тут вища, духовна галузь, сфера свідомості»²⁷, в той час як «... за загальним, непорушним законом розвитку люди нижчих прошарків суспільства ... за всіма поняттями, звичаями, повір'ями, більш співпадаючі зі схожими в інших народів»²⁸.

Більш радикальну позицію висловив академік В. Вернадський: «... У кожній державі і народі є раса вища, яка становить творчу будівничу роботу... Нація в народі або державі складається з людей вищої раси. Демократія добра, коли вона забезпечує панування нації»²⁹. У сучасних термінах політологи воліють замінювати слово «раса» іншим: «... Біоеліта – це інтелектуальні й талановиті одночасно, на відміну від тих, кого називають просто «елітою», і на

²⁶ Бердяєв Н. Філософія не рівності: письмо 4 [Електронний ресурс] / Н. Бердяєв. – Режим доступу : <http://www.vehi.net/berdyayev/neraven/04.html>

²⁷ Солов'єв С. М. Исторические письма / С. М. Солов'єв // Тайны истории. М. П. Погодин, Н. И. Костомаров, С. М. Солов'єв, В. О. Ключевский о пользе исторических знаний : сборник / сост., вступ. ст. В. М. Солов'єва. – М. : Высш.шк., 1994. – С. 115.

²⁸ Там само.

²⁹ Вернадский В. Дневник / В. Вернадский // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 31.

відміну від просто інтелектуальних або талановитих. У якихось націй є біоеліта, а у якихось немає. Нації розрізняються на рівні біоеліт, а не на рівні людей, нехай навіть містять у собі потенційні можливості. Щоб біоеліта з'явилася, потрібно спочатку виростити численну інтелектуальну групу. І якщо створити для цієї групи хороші умови, вже в ній народиться біоеліта. Потрібно сказати, що сама по собі біоеліта – це потенційна сила, і без оформлення вона не більше, ніж зібрання фріків. Але коли вона структурована, вона перетворюється в наймогутнішу зброю націй ... Найпотужніший удар, який можна завдати по нації, – це знищити її біоеліту. Складно структуровані нації, оснащені працюючими біоелітами, роблять з націями без таких що завгодно ... Ієрархічне інтелектуальне співтовариство – на даний момент наймогутніша зброя націй. І в основі лежить не технічне знання, оскільки занадто вузьке, а саме гуманітарне»³⁰.

Російський філософ В. Скурлатов більш конкретизує природу явища і повертає йому принцип «своєрідності»: «... корінь нації не в надбудові, не в якийсь «уявній спільності» або соціально-психологічній «ідентичності», а в базисі, тобто в «критичній масі» економічно-самодостатніх і тому мають власний інтерес і тим самим схильні до соціально-політичної суб'єктності низових власників-господарів, часто званих «буржуа» (від слова «бург» – «місто», звідси російське «громадянин», «буржуазне суспільство» = «громадянське суспільство»). Всі нації походять з цього єдиного для всього людства кореня низової суб'єктності, але кожна нація несе ті чи інші надбудовні особливості, привнесені традиційно-етнічним досуб'єктивним середовищем»³¹. «... І повстають проти десуб'єктивізаторів ті, в кому прокинулася воля до свободи, до суб'єктності як влади над сушим і звільнення від оков сушого в особі держави і перш за все державної бюрократії. Щоб звільнитися від кайданів сушого, треба бути економічно-самодостатнім, тобто знайти самодостатню власність як точку опори, з якої тільки й можна нагнути-підпорядкувати світ сушого. Тому досягнення економічної незалежності пов'язане з боротьбою за політичне визволення, і навпаки. Жебраки не повстають, бо живуть сліпими досуб'єктивними інстинктами повсякденного виживання і обрядами традиційного перебування, а суб'єктивники-власники знаходять власні інтереси і усвідомлюють їх і тому здатні до соціально-політичної боротьби і до співтворчості історії буття. Піднімають народ на повстання найбільш заряджені-пасіонарні суб'єктивники, здатні до організаторської роботи-керівництва – я називаю їх орговіки. Коли гуртуються кілька орговіків-однодумців – вони мобілізують-інфікують сотні і тисячі навколо себе і цілеспрямовано штурмують цитаделі державного гніту, і старий традиційний порядок летить під три чорти, і історія буття спричиняється локомотивом революції ... піднімаються не самі знедолені-жебраки, а самі забезпечені з трудящих, тобто ті, які вже скуштували просвіт суб'єктності. Але вони не роблять погоди, як не робили погоди і століття тому, коли страйкували

³⁰ Морозов С. Интеллект-2 Red Queen [Электронный ресурс] / С. Морозов. – Режим доступа : <http://ms1970.livejournal.com/49926.html>.

³¹ Скурлатов В. Юрген Хабермас о донациональном, национальном и наднациональном: критический взгляд [Электронный ресурс] / В. Скурлатов. – Режим доступа : <http://skurlatov.livejournal.com/1155894.html>.

найбільш високооплачувані групи індустріального робітничого класу, та й то їх піднімали на протест тодішні «дрібнобуржуазні» суб'єктники-орговіки, які керувалися ленінськими уявленнями про «привнесення класової свідомості (тобто суб'єктності) ззовні»³².

Щоправда, в епоху перемоги буржуазії бачимо інше, дещо викривлене трактування поняття «нації»: «... Наприклад, у Польщі та Угорщині аж до XIX століття зберігалася аристократична концепція нації. Так, «угорську націю» становили всі благородні жителі Угорщини, навіть ті, хто угорцями не був і угорською мовою не говорив. Однак зі складу нації виключалися всі кріпаки і навіть вільні селяни, що говорили на діалектах угорської мови. Уявлення угорців про свій народ швидко змінювалися в ході зсуву, всього за якесь століття, від аристократичного до пролетарського націоналізму. Аристократичне розуміння народу було кардинально відкинуто в ході великих буржуазних революцій, з яких і вийшло сучасне громадянське суспільство»³³.

Українці в цій ситуації завжди залишалися в дилемі роздвоєння розуміння сутності нації, – і, як зауважує М. Шлемкевич, тільки великі історичні потрясіння змушували її робити більш конкретний вибір: «... «Це ще не кінець горя розщепленої української людини. Аж тут починається її *розгубленість*. Великі трагедії, тяжкі переживання нації часто є струсом духа, після якого приходять глибокі відкриття»³⁴.

Логіка речей, проте, диктує, що нація, яка виконала свою певну своєрідну функцію, або гине, або трансформується в іншу націю, втрачаючи лідируючі позиції у виконанні своєї функції, але одночасно вступаючи у боротьбу з іншими націями за «право» виконувати якусь нову функцію, і в цій боротьбі гине слабка нація.

Якщо йти за схемою історичного розвитку цивілізацій А. Дж. Тойнбі, зараз наявна така ситуація: якщо україномовні громадяни колишньої УРСР добилися незалежної держави, то тепер проблема в тому, який «внутрішній пролетаріат» нової України – російськомовний («українці») чи україномовний («українці») – створять т.зв. «церкву вищого порядку». Остання, за А. Дж. Тойнбі, є аналогом «лялечки», з якої попередня цивілізація відроджується у майбутній. Це аналогічне тому, як після сорокарічного Виходу євреїв з Єгипту (Пасха) і життя в пустелі Синаю євреї отримали Закон (Сімхат Тора) від конячої «Мідний Змій», що перемогла консорцію «Золотого Тільця» (на думку деяких вчених-їудаїстів, остання об'єднувала не-їудейські етноси, а «рев рав» – «мішанину, суржик» з інших семітів і хамітів, які вийшли разом з євреями з Єгипту).

Тобто існує історіософська проблема: яка цивілізація «відродиться» – Росія-Тартарія (з її архетипом «Мандруючого царства») чи Україна-Сарматія (з архетипом «Заповітного царства»). У сенсі пройдених двадцяти років залишається надія на наступні двадцять років для позитивного вирішення цієї проблеми ...

³² Там само.

³³ Кара-Мурза С. Государство переходного периода : исчезновение народа [Электронный ресурс] / С. Кара-Мурза. – Режим доступа : <http://www.apn.ru/publications/article1611.htm>.

³⁴ Шлемкевич М. Загублена українська людина / М. Шлемкевич. – К. : МП «Фенікс», 1992. – С. 32.

**Вплив Катинської трагедії на розвиток польсько-російських взаємин
наприкінці XX – XXI століть**

10 квітня 2010 року Польща зазнала надзвичайної трагедії, якої не траплялося із жодною країною в новітній історії. Польський народ втратив свого президента Леха Качинського. Разом з ним загинула його дружина, депутати сейму, начальник Генерального штабу Війська Польського, головнокомандуючі всіх родів військ, керівник Служби безпеки, керівник Національного банку, все керівництво президентської адміністрації, вищі церковні ієрархи. Всього 96 осіб загинуло в катастрофі біля Смоленська. Трагедія об'єднала весь польський народ та викликала співчуття у всьому світі. Особливо сильно біль поляків співпереживали в Росії. Президент Польщі та найвище керівництво країни летіли на поминальні церемонії, приурочені 70-й річниці вшанування жертв Катині¹.

Катинська трагедія – це одна з найболючіших та найскладніших сторінок радянсько-польських та російсько-польських взаємин XX – початку XXI століття. Початок катинської справи поклав радянсько-німецький договір від 23 серпня 1939 року, більш відомий як пакт Ріббентропа-Молотова. Фашистській Німеччині це дозволило 1 вересня 1939 року напасти на Польщу. Радянський Союз 17 вересня 1939 року розпочав «визвольний похід» по землях Західної України та Західної Білорусії. Під час цих подій радянські війська, окупуваючи землі Польщі, затримували та спрямовували у спеціальні табори польських військовослужбовців і цивільних осіб з адміністративно-управлінського апарату. Військові підрозділи польського війська не чинили опору Червоній армії. Вони добровільно здавалися в полон, розраховуючи згодом продовжувати боротьбу проти німецьких загарбників. Проте 5 березня 1940 року керівництвом СРСР була затверджена «записка Берії», в якій пропонувалося засудити до розстрілу полонених поляків за збройний опір радянським військам².

Невеличке село Катинь під Смоленськом стало відомим на весь світ завдяки знайденому восени 1943 року масовому похованню поляків. Головним аспектом «катинської справи» є трагічна доля 14,5 тисяч полонених радянськими військами у 1939 році польських офіцерів, поліцейських, жандармів. Окрім цього, ще 7 тисяч польських офіцерів та чиновників було заарештовано на землях Західної України і Західної Білорусії. Про долю польських громадян у СРСР нічого не було відомо до весни 1940 року.

Проте 13 квітня 1943 року «Радіо Берліна» повідомило, що неподалік Смоленська в урочищі Козі Гори знайдено поховання розстріляних польських

¹ Василюк В. Катинь не отпускает поляков / В. Василюк // Эхо планеты. – 2010. – № 15. – С. 2.

² Яжборовская И. Катинское дело: на пути к правде / И. Яжборовская // Вопросы истории. – 2011. № 5. – С. 25.

офіцерів. Під час німецької ексгумації, проведеної в 1943 році, було виявлено 21857 польських військових та цивільних загоронень³.

У відповідь 15 квітня 1943 року пролунала заява Радянського інформаційного бюро, в якій у знищенні поляків звинувачувались німці. Наголошувалося, що польські військовополонені «знаходилися в 1941 році в районі західніше Смоленська на будівельних роботах і попали в руки німецько-фашистських катів літом 1941 року». Згодом заяву Радінформбюро підтвердила комісія радянського академіка М.Бурденка, яка працювала в Катині у 1944 році. Ця версія домінувала в польсько-радянських стосунках до квітня 1990 року⁴. Під тиском керівника ще соціалістичної Польщі В.Ярузельського президент СРСР М.Горбачов дав наказ частково розсекретити дані «Катиньської справи» й опублікувати заяву ТАРС «з визнанням вини Берії, Меркулова та їх поплічників у вбивстві 15 тисяч польських військовослужбовців»⁵.

Розпад СРСР у грудні 1991 року й утворення демократичної Російської Федерації, яка стала правонаступницею Радянського Союзу, призвело до кардинального переформатування російсько-польських взаємин. Росія відійшла від радянської політики гегемонії «старшого брата» і почала вибудовувати відносини з новою демократичною Польщею на засадах рівноправства, партнерства, взаємної поваги до історичного минулого.

На сьогодні Катиньська трагедія – це один із найдискусійніших наукових і політичних сюжетів новітньої польської та російської історій. На думку головного редактора популярного в Росії часопису «Эхо планеты» Ельмара Гусейнова, «віддаючи наказ на знищення десятків тисяч польських військовополонених на нашій землі, комуністичне керівництво СРСР у ті роки не думало про нас, не думало про майбутнє. Збрехавши всьому світові і своєму народу, воно переклало на нас, сьогоднішніх, вирішення цієї страшної проблеми. Тепер ми змушені відповідати полякам та людству, як такий злочин і така брехня стали можливими»⁶.

Під час Другої світової війни Польща втратила близько 6 мільйонів своїх громадян. Проте в польському мартирологу катиньські жертви займають особливе місце. Останні два десятиріччя трагедія в Катині є не тільки ефективним методом тиску на Росію, але й засобом виховання у поляків неприязні до росіян.

Восени 2009 року в Польщі було розпочато акцію «Дуби пам'яті Катині». Її сутність полягає в тому, щоб посадити 21473 дуби в пам'ять про кожного польського громадянина, занесеного в катиньський пантеон. Досить сумнівно, що ця безстрокова акція буде формувати в молодих поляків гарне ставлення до Росії⁷.

³ Швед В. Вновь о Катыни: (70-летие катынского расстрела – как ложка дегтя к юбилею Великой Победы) / В. Швед // Наш современник. – 2010. – № 2. – С. 173–174.

⁴ Иванов Б. Побег от истины / Б. Иванов // Эхо планеты. – 2010. – № 15. – С. 10.

⁵ Швед В. Катинь. Что дальше? / В. Швед // Российская Федерация сегодня. – 2008. – № 2. – С. 16.

⁶ Гусейнов Э. Дверь на задний двор / Э. Гусейнов // Эхо планеты. – 2010. – № 15. – С. 1.

⁷ Швед В. Дубы памяти Катыни и доктрина Циглю, как польское приглашение к диалогу / В. Швед // Российская Федерация сегодня. – 2010. – № 4. – С. 1–4

Покажем у контексті нашого дослідження є фільм «Катинь» відомого польського кінорежисера Анджея Вайди. На думку автора, він не є антиросійським. Анджей Вайда завжди зазначає, що в Катині лежать не тільки тіла польських офіцерів. Значно більше «в тій землі лежить російських кісток. І треба усвідомити той факт, що це злочин, здійснений і проти російського, і проти польського народів»⁸.

Однак у Польщі це майже документальна стрічка спровокувала хвилю антиросійських виступів і стала складовою ланкою формування у поляків стереотипу – «Росія ворог Польщі». Активну роль у цьому відіграють польські засоби масової інформації. Вони пропагують погляди тих польських науковців, які створюють ідеологічний імідж Росії «як солового джерела бід і неприємностей для Польщі не тільки в минулому та сьогоденні, але й у майбутньому. Сучасна Росія змальовується агресором, який розробляє плани відновлення минулої імперської могутності та завоювання світового панування»⁹.

Російське керівництво намагається нормалізувати польсько-російські взаємини. Як чинник політичної «противаги» Катиньської трагедії розглядається доля полонених червоноармійців під час польсько-радянської війни 1919-1920 років. Зокрема, 7 квітня 2010 року під час зустрічі з прем'єр-міністром Польщі Дональдом Туском прем'єр-міністр Росії Володимир Путін заявив, що «...він тільки в Катині дізнався від істориків, що Сталін, виявляється, був головним керівником війни з Польщею в 1920 році. У полон попало і померло багато червоноармійців, і розстрілом полонених польських офіцерів у 1940 році радянський лідер помстився за поразку 1920 року»¹⁰. На думку В.Путіна, немає раціонального пояснення тому, чому частина польських офіцерів була розстріляна, а частина заслана в Сибір¹¹.

Досить жорстка ідеологічна дискусія між поляками і росіянами точиться щодо співпраці Польщі та Радянського Союзу із фашистською Німеччиною. Російські науковці та політики звертають увагу на розсекречені документи та архіви Служби зовнішньої розвідки, які опубліковано в збірнику «Секрети польської політики. 1935–1945 роки». У них документально підтверджується тісна дипломатична і військова співпраця Польщі та Німеччини. Зокрема, у збірнику є інформаційні повідомлення про регулярні зустрічі між польськими лідерами та політичною верхівкою нацистів до весни 1939 року. Розмови «союзників» відверто мали антирадянське спрямування. Власне, такі дії польського керівництва підштовхнули СРСР підписати «пакт Ріббентропа-Молотова»¹².

⁸ Вайда А. Это преступление и против российского, и против польского народов / А. Вайда // Эхо планеты. – 2012. – № 15. – С. 13

⁹ Карцев А. Россия – Польша: черно-белые отношения / А. Карцев // Эхо планеты. – 2009. – № 32. – С. 15.

¹⁰ Казаков М. Прошлое больше тебя не догонит? / М. Казаков // Наш современник. – 2010. – № 6. – С. 194.

¹¹ Чародеев Г. Путин во всём винит Сталина / Г. Чародеев // Эхо планеты. – 2010. – № 15. – С. 11.

¹² Швед В. Дубы памяти Катини и доктрина Щигло, как польское приглашение к диалогу / В. Швед // Российская Федерация сегодня. – 2010. – № 4. – С. 1–4

Остаточна невирішеність Катиньської справи дає можливість полякам вимагати постійних моральних вибачень з боку Росії. У 2008 році представники польської Федерації сімей офіцерів, закатованих і розстріляних у Катині, заявили, що вони чекають на морально-політичний осуд цього злочину, доступу до документів, що є на даний час секретними. Особливо це стосується справ репресованих і вбитих поляків. Це потрібно для увіковічення пам'яті цих людей¹³.

Проте цілком імовірно, що в майбутньому «катиньська справа» трансформується в багатомільярдні претензії Польщі до Росії. Розмови про те, що поляків влаштовують тільки моральні вибачення, – це тільки слова. Польща завжди рухалася до поставленої мети «крок за кроком» і, коли відчувала приємний смак перемоги, діяла жорстко та рішуче. За останні 40 років вона неодноразово вимагала від СРСР та Росії матеріальних і фінансових компенсацій¹⁴.

Так, у 1978 році Польща почала з Радянським Союзом «війну брендів», заявивши, претензії на назву «водка». У квітні 1989 року сейм та сенат Республіки Польща прийняли спеціальну резолюцію по Катині, в якій висловлювали надію, «що уряд СРСР розгляне проблему компенсації сім'ям загиблих». У цьому контексті Польща поставила питання про списання своєї заборгованості Радянському Союзу в розмірі 5,3 млрд. інвалютних карбованців. На початку 1990-х років борг Польщі списали, але проблема Катині залишається¹⁵.

Польський уряд також намагався отримати фінансову компенсацію за перебування радянських військ у Польщі у 1945–1993 роках й оцінив польські втрати в 62,8 трл. злотих (4,5 млрд. доларів). Тоді Росія висунула зустрічний рахунок на суму майже 27 млрд. карбованців за звільнення Польщі від німецької окупації. Окрім цього, Радянська Армія допомагала відновлювати Варшаву, шляхи сполучення, комунікації, промисловість. У кінцевому підсумку обидві країни погодилися на нульовий варіант¹⁶.

Отже, Катиньська трагедія відіграє важливу роль у польсько-російських взаєминах упродовж останніх 72 років. У червні 2008 року в новому деполітизованому форматі була відновлена робота Групи по складних питаннях історії російсько-польських відносин. Її очолили: з боку Росії – ректор МГІМО академік А.В. Торкунов, з боку Польщі – колишній міністр іноземних справ РП А.Ротфельд¹⁷. Російська Федерація та Республіка Польща вважають, що, незважаючи на розбіжності, російсько-польський політичний діалог повинен розвиватися на принципах прагматизму та взаємного компромісу. І одним із першочергових завдань має бути вирішення Катиньської справи.

¹³ Ротфельд А. Настало время закрыть катынский вопрос / А. Ротфельд // Эхо планеты. – 2009. – № 32. – С. 18.

¹⁴ Швед В. Вновь о Катыни: (70-летие катынского расстрела – как ложка дегтя к юбилею Великой Победы) / В. Швед // Наш современник. – 2010. – № 2. – С. 176–177.

¹⁵ Швед В. Катынь. Что дальше? / В. Швед // Российская Федерация сегодня. – 2008. – № 2 – С. 1–35.

¹⁶ Бухарин Н. И. К истории российско-польских отношений. 90-е годы XX века – начало XXI века / Н. И. Бухарин // Новая и новейшая история. – 2007. – № 4. – С. 36.

¹⁷ Бухарин Н. И. К вопросу о российско-польских отношениях (1992–2008) / Н. И. Бухарин // Славяноведение. – 2010. – № 1. – С. 97.

Конституційне питання у Польщі в умовах партійно-політичного протистояння (1926–1935 рр.)

Формування нової державно-політичної системи пов'язане безпосередньо зі змінами основних законодавчих норм і положень. Політичні сили, які приходять до влади в результаті парламентських виборів чи антидемократичних дій, передовсім намагаються внести зміни до конституції для закріплення переваги свого політичного курсу і забезпечити довготривалий процес державного правління. Характерні події відбулися у Польщі після державного перевороту 1926 р. із приходом до влади пілсудчиків. Враховуючи кризу системи парламентської демократії⁰ і власне несприйняття парламенту як головного інституту державної влади самим Ю. Пілсудським, вони розпочали кампанію зі зміни Конституції Другої Речі Посполитої. Ці процеси тривали з 1926 р. по 1935 р., і супроводжувалися гострим політичним протистоянням між головними партійними таборами.

Важливе місце в конституційному питанні займала проблема національних меншин. Адже для багатонаціональних держав одним з найважливіших аспектів внутрішньої політики було забезпечення конституційних прав і свобод національним меншинам. Саме від законодавчого закріплення їх національних прав залежить подальший розвиток держави, позбавлений національних конфліктів і суперечностей.

В умовах гострих політичних дебатів зі зміни конституції провідне місце відводилося українському питанню. Українсько-польський конфлікт 1920 – 30-х рр. головним чином розгорівся через обмеження національних прав і свобод українців. Законодавчі акти польського уряду на початку 1920-х рр. були позбавлені реальності і по суті не вирішували українського питання. Тому законодавчий процес пілсудчиків, їх заяви про зміну концепції національної політики викликали з боку українських політичних діячів і населення в цілому позитивні сподівання на вирішення української проблеми з конституційним закріпленням правового становища громадян. Актуальним завданням для нас є необхідність розкрити основні елементи конституційного процесу в Польщі і показати, яким чином вирішувалося українське питання.

Національне питання під час конституційних дебатів 20–30 рр. XX століття розглядалося в працях польських істориків А. Хойновського¹, Р. Тожецького²,

⁰ Парламентська демократія – це період політичного правління у Польщі (1920 – 1926 рр.), який характеризується гострою політичною боротьбою, частими змінами уряду і загостренням політичної та економічної кризи.

¹ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – Wrocław, 1979. – 262 s.

² Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / R. Torzecki. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1989. – 467 s.

А.Айненкля³. Вони правильно поставили проблему, зазначивши при цьому, що національне питання розглядалося як політична справа, а не державно-правова. Конституційна реформа, на думку Е. Багінського⁴, була спробою зміцнення особистої влади Ю. Пілсудського й обмеження повноважень парламенту.

Для національної політики польської держави щодо українців у міжвоєнний період характерні круті зигзаги і вагання, половинчисті рішення та несправедливі дискримінаційні заходи. Польща, яка сама довгий час була в неволі, відродившись, відмовила українцям у їхніх правах⁵. Права національних меншин були закріплені березневою Конституцією 1921 р. Стаття 109 Конституції декларувала українцям «повний і вільний розвиток їх національних особливостей, надання автономних прав у межах загального самоврядування»⁶. У період парламентської демократії, крім закону про загальне воєводське самоврядування від 26 вересня 1922 р., який так і не набув чинності, українці не отримали розширення власних повноважень на етнічних землях. Як зазначає польський дослідник А. Айненкель, «не зроблено справи, що на тогочасні умови ризикованої та складної для обох держав ситуації, на створення інституцій, які дозволили б українцям Східної Галичини повернути дотеперішні позиції, де українці могли б впливати на хід справ як в регіоні, так і в державі, в якій опинились не за власним бажанням»⁷.

Із приходом до влади табору санації на чолі з Ю. Пілсудським у травні 1926 р. одним з головних завдань нової адміністрації постало питання про внесення змін до чинної конституції, або так звана «ревізія конституції». Вона мала змінити повноваження гілок верховної влади, зокрема обмежити права парламенту і розширити повноваження президента й уряду. Ю. Пілсудський намагався завдати нищівного удару по основах парламентської демократії Другої Речі Посполитої і встановити режим сильної особистої влади. Ці наміри він почав здійснювати з перших днів приходу до влади. Вже 9 червня 1926 р. пілсудчики проголосили шлях на конституційну реформу. Першим кроком став закон від 2 серпня 1926 р. про внесення змін і доповнень до Конституції Польщі 1921 р. Згідно із цим законом, президент отримав право на розпуск сейму і сенату, а також на видання законів при отриманні від сейму відповідних

³ Ajnenkiel A. Polska po przewrocie majowym. Zarys dziejów politycznych Polski 1926–1939 / A. Ajnenkiel. – Warszawa : Wyd-wo “Wiedza Polzeczna”, 1980. – 728 s.

⁴ Багинский Э. С. Политические концепции санации и польская конституция 1935 года / Э. С. Багинский // Советское славяноведение. – 1978. – № 1. – С. 56–76 ; Санація і конституційний вопрос в Польше (1926–1929) // Советское славяноведение. – 1977. – № 3. – С. 15–30.

⁵ Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.) / М. Кучерепа // Україна-Польща: важкі питання : матеріали II міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 рр.», (Варшава, 22–24 травня 1997). – Варшава, 1997. – С. 11–12.

⁶ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 roku // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polski. – 1921. – Nr. 44. – S. 267.

⁷ Айненкель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми / А. Айненкель // Україна-Польща: важкі питання : матеріали II міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 рр.», (Варшава, 22–24 травня 1997). – Варшава, 1997. – С. 34.

повноважень. Це посилювало виконавчу владу, хоча уряд надалі був підзвітний сейму, який залишався останньою законодавчою інстанцією⁸.

Конституційна реформа в умовах санаційної Польщі розглядалася скоріш у політичному аспекті, ніж у правовому. Нова конституція мала обмежити роль політичної опозиції і значною мірою знівелювати національне питання в польській державно-правовій системі. Слід зазначити, що невирішеність національного і в значною мірою українського питання призвело до кризи польської держави в період парламентаризму. Природно, що українське питання стало ключовим під час конституційного процесу. Значних змін правового становища для українців вимагали українські політичні партії. Урядову позицію в цьому питанні висловив один з найближчих соратників Ю. Пілсудського Б. Менджинський, який зазначив, що «програмовим завданням у національному питанні є Конституція від 17 березня 1921 р. Сама справа кресів (національних окраїн. – Р.К.) є питанням покращення роботи місцевої адміністрації, а не питанням правно-політичного устрою держави»⁹. Відповідно українське населення могло розраховувати на задоволення своїх потреб у галузі місцевого самоврядування. Такі декларативні тези лише підтверджували постанову Ради Міністрів Другої Речі Посполитої від 18 серпня 1926 р. про перехід урядового курсу в національному питанні від політики національної асиміляції до політики державної асиміляції¹⁰.

Згідно із чинним законодавством, зміни до конституції могли затверджуватись лише сеймом. Тому пілсудчикам необхідно було провести до парламенту якнайбільше своїх прибічників. Свої сподівання вони покладали на парламентські вибори 1928 р. Одночасно пілсудчики намагалися обмежити потрапляння в парламент українських депутатів, використовуючи прийоми зі зміни виборчого законодавства. Оптимальний варіант передбачав утворення на землях Західної України національно-мішаних (польсько-українсько-єврейських) виборчих списків, при цьому розподіл мандатів мав відбутися на підставі процентного відношення населення в окремих округах. Проти такої пропозиції різко виступило УНДО¹¹. Проурядові політики прагнули обмежити електоральну підтримку найвпливовішої української партії, скомпрометувавши її в угодовській політиці, і внести розкол у партійні ряди. Один з лідерів УНДО Д. Левицький розцінив пропозиції Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББСУ)* як передчасні для українців і поляків, оскільки виборча угода призвела б до поразки партії на виборах, втрати нею популярності в народних масах¹². Український депутат

⁸ Багинский Э. С. Санація и конституционный вопрос в Польше (1926–1929) / Э. С. Багинский // Советское славяноведение. – 1977. – № 3. – С. 17.

⁹ Piórkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach pilsudczyzny 1926–1930 / T. Piórkiewicz. – Warszawa, 1981. – S. 27.

¹⁰ Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym // Dzieje najnowsze. – 1972. – Rocznik IV. – № 3. – S. 140–141.

¹¹ Switalski K. Dziariusz 1919 – 1935 / K. Switalski. – Warszawa, 1992. – S. 214–215.

* Політичний блок проурядових політичних партій створений у кінці 1927 р. напередодні парламентських виборів 1928 р.

¹² Кугутяк М. Українська націонал-демократія 1918–1939. – Т. 1. / М. Кугутяк. – Київ-Івано-Франківськ, 2002. – С. 24–36.

польського парламенту С. Хруцький визначав, що більшість полякам на виборах у Східній Галичині принесе «або зміна виборчого закону, або зміна устрою держави»¹³.

Серед польських політичних сил з'явилось чимало програм і конституційних проектів, у яких обмежувались права українців. У проекті зміни конституції і виборчого законодавства Польської Народної Партії «П'яст» (Польське Стронніцтво Людове – «П'яст») ліквідувалася пропорційна система виборів (за винятком «мішаної» території – це землі, які населяли національні меншини), виборчий ценз становив 24 роки. Ще більше обмежував права українського населення проект ендецького Народно-Національного союзу (Зв'язок Людово-Народовий). Він усував пропорційну систему виборів, зберігаючи її тільки в «мішаних округах», крім того, ендеки виступали за утворення національних або релігійних (за віросповіданням) виборчих курій¹⁴.

Чимало проектів містили цікаві теоретичні розробки, які не відповідали тогочасним політико-правовим реаліям. Проект польської конституції В. Яворського, який представляв проурядову Партію національної прависи, передбачав об'єднання громадян у професійні союзи. У національно-мішаних округах мали утворитися «національні секції і одна спільна секція... Вибори до управи мали проводитися лише на підставі визначення національності кандидатів»¹⁵. Іншими словами, в мішаних округах могли б, наприклад, існувати окрема українська секція селян, окрема українська промислово-робітничка секція і т. д. Однак кандидатів до виконавчих округів вибирали б ці секції яким надавався список кандидатів за національною приналежністю. У результаті такого голосування до керівних органів не потрапляли б українці. Органи місцевої адміністрації мали обиратися лише спільною секцією¹⁶. Така синдикалістична теорія не відображала реального стану речей, була позбавлена історичного підґрунтя і не підходила польському суспільству.

Лівочентристські партії, Польська Партія Соціалістична, Селянська партія (Стронніцтво Хлопське) і Польська Народна Партія «Визволення» (Польське Стронніцтво Людове «Визволене») висловилися за надання територіальної автономії українцям і закріплення цього в польській конституції. Крім цього, пропонувалось запровадити воєводське самоуправління і передачу землі селянам без викупу¹⁷. Проте такий ліберальний підхід до українського питання був викликаний політичними іграми лідерів лівиці, які, перейшовши в опозицію до уряду, намагалися збільшити собі число прихильників, зокрема серед українського населення.

На лояльних до українців позиціях стояв член Національної Робітничої партії (Народова Партія Роботніча) Л. Кульчицький, професор Варшавської

¹³ Sprawozdanie stenograficzne z 291 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej. Okres I. – 1926. – 6 lipca. – ł. 24.

¹⁴ Зміна конституції // Діло. – 1926. – 9 липня. – С. 2.

¹⁵ Jaworski W. Nowi projekt konstytucji / W. Jaworski // Czas. – 1928. – 4 sierpnia. – S. 3

¹⁶ Ibid. – S. 3

¹⁷ Sprawozdanie stenograficzne z 291 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej. Okres I. – 1926. – 6 lipca. – ł. 25.

Політехнічної Школи. Він заявив, що «українці мають повне право до всестороннього національного розвитку в кордонах Польської держави». Для цього їм потрібно лише надати «відповідні правно – державні гарантії», які б засвідчили, що «заспокоєння їх потреб не буде залежне від примхи того чи другого міністра або воєводи». Реалізація цього проекту могла знайти своє відображення в так званій «міжтериторіальній національній автономії»¹⁸.

Вагоме значення в розвитку конституційного процесу мав урядовий проект, внесений 26 березня 1929 р. на засідання сейму В. Славеком. Стаття про національні меншини базувалась на засадах Конституції 1921 р. 35 стаття законопроекту передбачала «окремі положення автономії для тих земель Речі Посполитої, в яких проживало мішане населення під національним наглядом»¹⁹. Цей проект значно розширював права українців, однак прем'єр-міністр К. Бартель дав чітко зрозуміти, що такими правами можуть користуватися тільки лояльні до держави громадяни²⁰.

Урядовий законопроект був першим конкретним конституційним проектом пілсудчиків, де регламентувалися права національних меншин. В основному він відображав погляди ліводемократичних і консервативних партій значною мірою сприймався як тактичний крок. В умовах відсутності у пілсудчиків більшості в парламенті, загостренні політичного протистояння проект змін до конституції мав відволікти політичні і громадські кола від більш нагальних проблем, пов'язаних з економічною і політичною кризою.

Як і передбачалось, цей законопроект опозиційна парламентська більшість відхилила. Боротьба навколо конституційного питання стала важливим моментом консолідації антиурядових сил і появи опозиційного блоку Центролев, основним завданням якого стало повернення попередніх прав парламенту.

Після 1930 р. політика пілсудчиків різко змінила свій напрямок і була спрямована на знищення опозиції та встановлення авторитарного режиму Ю. Пілсудського. У серпні 1930 р. за наказом Ю. Пілсудського розпущено парламент, заарештовано лідерів Центролеву – керівників найбільшої української партії УНДО. Використавши як привід саботажну акцію Організації Українських націоналістів (ОУН), польський уряд провів репресивну каральну операцію по придушенню цих виступів. Так звана пацифікація завдала нищівного удару по українському національно-культурному житті на території Східної Галичини. Урядові методи остаточно підірвали основи політики державної асиміляції і ще більше загострили польсько-українські відносини. В українському національно-визвольному русі провідні позиції почала завойовувати ОУН, яка виступала за радикальні методи боротьби. Зростання її ролі відбулося одночасно з посиленням реакційної націоналістичної політики польського уряду і неможливістю українських легальних партій забезпечити на законодавчому рівні права і свободи українського населення.

¹⁸ Wszystkie stronnictwa. Tugodnik – 1929. – № 24. – S. 320.

¹⁹ Na drodze do reformy Konstytucji. – Warszawa, 1929. – S. 143.

²⁰ Biblioteka Narodowa. Ukraińskie Narodowo Demokratyczne Objednannia, mf 85562, k. 93.

У першій половині 1930-х рр. конституційне питання в основному цікавило урядовий табір. Серед опозиційних польських партій слід виділити ініціативу польських соціалістів. 9 жовтня 1931 р. депутатська фракція ППС подала на розгляд сейму законопроект про надання автономії землям, де українське населення становило більшість. Згідно з ним, на території Львівського, Станіславівського, Тернопільського, Волинського і Поліського воеводств мала утворитися окрема автономна провінція. Урядовими мовами місцевої адміністрації ставала польська й українська. Кількість урядовців розподілялась пропорційно за національною ознакою відповідно до кількості населення. Місцевій владі на розгляд передавались вирішення мовних питань, розвиток шкільництва і культури, організація місцевих органів управління першої та другої інстанції, а також земельні справи²¹.

З 1931 р польський уряд і парламентська фракція ББСУ розпочали черговий етап діяльності в напрямку прийняття нової конституції. Починаючи з березня 1933 р. активізувала роботу конституційна комісія сейму. Була створена редакційна рада, до складу якої увійшли В. Славек, С. Цар, В. Маковський і Р. Подоський. Протягом червня-липня 1933 р. ними підготовлено текст проекту конституції. З 1 липня почалося детальне обговорення проекту на засіданнях парламентських груп ББСУ²².

Польському уряду вдалося прийняти свій проект конституції, незважаючи на відсутність потрібної кількості голосів у парламенті. Вона була прийнята завдяки хитрим комбінаціям влади. Проект конституції був винесений на засідання сейму як конституційні тези і не передбачав схвалення більшістю голосів, але після голосування повертався у комісію. Опозиція розглядала дебати по тезах як формальний акт, стверджуючи, що конституцію законним шляхом не вдасться ввести.²³ 26 січня 1934 р. на засіданні сейму при відсутності опозиційних депутатів пілсудчики проголосували проект конституції в усіх трьох читаннях. А 23 березня 1935 р. під час остаточного обговорення законопроекту прийняли поправки і документ у цілому звичайною більшістю голосів – 260 проти 139, інтерпретуючи по-своєму, що це вже звичайний закон²⁴. Вся заслуга в прийнятті конституції належить голові Конституційної комісії С. Цару. 23 квітня 1935 р. Президент Польщі І. Мосціцький підписав текст нової конституції, запровадивши її в життя²⁵.

Конституція Другої Речі Посполитої 1935 р. остаточно ліквідувала модель парламентської демократії і змінила політичну систему пілсудчиків, яка ґрунтувалась на засадах авторитаризму. Незважаючи, що в новій Конституції

²¹ Sejm Rzeczypospolitej. Okres III. Wniosek Związku Parlamentarnego Polskich Socjalistów w sprawie ziem Rzeczypospolitej zamieszkałych w większości przez ludność ukraińską. – Warszawa : Drukarnia Państwowa, 1931. – Druk № 365.

²² Багинский Э. С. Политические концепции санации и польская конституция 1935 года / Э. С. Багинский // Советское славяноведение. – 1978. – № 1. – С. 66.

²³ Там само. – С. 72.

²⁴ Homo politycus (Кедрин-Рудницький І.) Причини упадку Польщі. – Краків : Українське видавництво, 1940. – С. 36.

²⁵ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 23 kwietnia 1935 roku // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polski. – 1935. – Nr. 30. – S. 227.

залишилися статті 109 і 110 Конституції 1921 р., українське питання так і не було вирішене. Конституція відкидала принцип загальних рівних політичних прав. Державі вона забезпечувала керівну роль у суспільстві, відкриваючи перед нею широкі можливості для втручання в галузь суспільних і культурних відносин²⁶. Суперечливість статей конституції, а також політика польського уряду не тільки не зменшили напругу в суспільстві, але ще більше її загострили

Отже, українсько-польські суперечності в період «санації» могли бути розв'язані на законодавчому рівні і закріпленні в Конституції Польщі. Однак тривалий конституційний процес носив суто політичний характер в умовах гострої партійно-політичної боротьби і спрямовувався на закріплення авторитарної влади Ю. Пілсудського і його соратників. Намагання влади стабілізувати і лібералізувати національну політику зазнало невдачі. Пілсудчики після 1930 р. повертаються до основ політики національної асиміляції щодо українського населення. Це змінило характер українського національно-визвольного руху, провідне місце в якому почали займати українські націоналісти, відсунувши поступово традиційні українські національно-демократичні партії від домінування в українському середовищі.

²⁶ Кульчицький В. Присташ Л. Центральні органи влади і управління за Конституцією Польщі 1935 року / В. Кульчицький // Вісник Львівського університету Серія юридична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 52–55.

Мітингова «хвиля» 1989 року на Прикарпатті

У процесі формування українського визвольного руху за суверенітет та незалежність України під час так званої горбачовської «перебудови» важливе місце займали масові публічні зібрання – мітинги, віча, демонстрації, відкриті богослужіння прихильників відновлення ліквідованих комуністичним режимом національних церков, що сприяли процесу зростання громадянської активності населення, піднесенню його політичної культури та національної свідомості. За своїм характером вони умовно ділилися на санкціоновані (дозволені органами місцевої влади) та несанкціоновані, що проводилися всупереч забороні або ж небажанням цієї влади. Масштабні за кількістю учасників масові заходи представників національно-демократичних сил були дієвим інструментом поширення політичної інформації, вагомим важелем впливу на комуністичні партійно-державні органи, серйозним чинником мобілізації своїх прихильників до активних політичних дій.

Широкого розмаху опозиційний мітинговий рух в Україні набрав у 1989 році, при цьому лєвова частка – дві третини несанкціонованих комуністичною владою виступів, припала на три галицькі області. Із 445 несанкціонованих зібрань, що відбулися в республіці за 10 місяців 1989 р., у Львівській області було проведено 201 мітинг, у Тернопільській – 44, в Івано-Франківській – 34 (для порівняння, стільки ж – 34 мітинги, відбулися і у трьохмільйонному Києві, що вважався одним із центрів демократичних сил)¹. І це не враховуючи кількості дозволених зібрань.

Тож метою даної публікації є визначення загальної динаміки мітингового руху на Прикарпатті у 1989 році, його ініціаторів та рушійні сили, суспільних наслідків та впливу на політичну ситуацію в краї. На науковому рівні це питання залишається ще малодослідженим. Окремі його аспекти порушувалися С.Кобутою в ряді наукових праць, присвячених розвитку політичних процесів на Івано-Франківщині та в західних областях України². Частково інформація про публічні виступи відображена у ряді опублікованих праць-спогадів безпосередніх учасників подій³. Основною джерельною базою дослідження стали архівні матеріали тогочасних комуністичних і державних органів, періодичної преси, а також інформація, почерпнута авторами при спілкуванні із учасниками та очевидцями тих подій.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 32, спр. 2616, арк. 137, 143.

² Кобута С. Розвиток політичної боротьби на Прикарпатті в 1989–1990 роках / Степан Кобута // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – 1999. – № 3. – С. 76–94.

³ Круцик Р. Дем'янів Лаз. Генцид Галичини / Роман Круцик. – К., 2009. – 352 с. ; Марусик П. А ми тую червону підійемо... Документальне есе 1989–1999 / Петро Марусик. – Івано-Франківськ, 1999. – 240 с.

Заявлені процеси «гласності» утверджували в тогочасному суспільному житті Радянського Союзу практику проведення неформальних публічних зібрань, що стали складовою та й власне символом справжньої демократизації. Ініціативу проведення демократичних мітингів брала на себе опозиція. В Україні до неї належали представники національно-демократичного руху з числа дисидентів і правозахисників, осіб, які відбули покарання радянського режиму за участь у збройній боротьбі ОУН і УПА, а також члени новітніх «неформальних» громадських організацій. Перші були переконаними опозиціонерами, створили ряд політизованих формувань – Українська Гельсінська Спілка (УГС), Український християнсько-демократичний фронт (УХДФ) та ін., програмні засади яких носили виражений самостійницький характер, а діяльність була спрямована на здобуття Україною державного суверенітету.

«Неформали» були представниками молодшого покоління, яке прагнуло в умовах послаблення державного диктату розширити сферу громадянських прав і можливостей. На Прикарпатті у 1988–1989 роках теж виникли кілька самодіяльних організацій – культурно-наукове товариство «Рух» в Івано-Франківську, товариства «Поступ» у Коломиї, «Відродження» в Калуші, «Дзвін» у Рогатині. Їхні члени порушували питання культурницького й екологічного характеру, відновлення правди історичного минулого. Самодіяльні організації області активно долучилися до створення та діяльності Народного руху України за перебудову (НРУ), Товариства української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ), історико-просвітницького товариства «Меморіал», екологічної організації «Зелений світ» тощо. Специфікою демократичних процесів у західноукраїнських областях став також широкий суспільний рух за відновлення діяльності Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Тож представники цих організацій брали на себе ініціативу організації масових заходів, участь у яких тисяч учасників сприяла розвитку демократичних традицій у краї.

Перші публічні заходи на території області були пов'язані з рухом за легалізацію УГКЦ. У 1987-1988 роках вони проводилися у формі мирних богослужінь і мали чітко виражений релігійний характер. Головна мета таких зібрань – вимога надати дозвіл на відновлення своєї церкви. За умов контролю комуністичної влади над суспільством, значної уваги до таких зібрань з боку Комітету державної безпеки (КДБ) подібні заходи традиційно кваліфікувалися як «зборища уніатів і націоналістів»⁴. Суспільний резонанс від таких подій був незначний, а їхніх ініціаторів – священників та активістів церкви, систематично карали в адміністративний спосіб.

Натомість увага прикарпатських неформалів була прикута до несанкціонованих політичних мітингів та маніфестацій, що відбувалися у сусідній Львівщині. Ініціаторами їхнього проведення виступали члени УГС, Товариства Лева, УХДФ, у них брали участь десятки тисяч осіб; інформацію про львівські події передавали західні «радіоголоси» та «самвидавна» преса. За даними партійних органів, що подавалися у Київ, за перше півріччя 1989 року на Львівщині було зафіксовано 24 політичних несанкціонованих зібрань, із яких у самому Львові –

⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 25, спр. 3330, арк. 14–15.

13⁵. Натомість, за підрахунками львівської міської влади, тільки у Львові за цей час відбулося понад три десятки масових зібрань, значна частина з яких – без офіційного дозволу⁶. Особливого резонансу в Україні набула львівська першотравнева демонстрація 1989 року, коли колона активістів новітніх громадських організацій, прорвавши міліцейський кордон, взяла участь в офіційній маніфестації, пройшовши центральними вулицями міста під національними синьо-жовтими прапорами. Зрозуміло, що така активність львівських не могла не відобразитися на діяльності їхніх сусідів, а утворена на початку травня 1989 року Львівська регіональна рада НРУ стала своєрідним координаційним штабом по взаємодії новітніх громадських організацій Львівської та сусідніх областей. Під впливом та за підтримки політично активніших львів'ян прикарпатські демократичні сили значно активізували власну роботу.

Першим неформальним публічним заходом на Прикарпатті вважають мітинг «Злочини сталінізму – злочини проти людства», проведений 29 січня 1989 року в міському парку культури і відпочинку Івано-Франківська. Його ініціатором виступило місцеве неформальне товариство «Рух», але Івано-Франківський міськвиконком зтягував з дозволом і декілька разів переносив дату проведення мітингу. Зрештою, організаторам по суті був нав'язаний парткомівський сценарій проведення зібрання, визначено перелік обов'язкових промовців, членів товариства зобов'язали забезпечити під час мітингу громадський порядок. Та, незважаючи на такі обставини, для кількох сотень учасників це був перший досвід публічного обговорення суспільно дражливого питання, яку комуністична влада через «офіційних» промовців, хотіла звести виключно до теми обговорення репресій членів КПЗУ та жертв політичної комуністичної верхівки сталінського періоду⁷.

Мітинг проходив під пильним контролем працівників КДБ, які фактично завадили виступити прибулому зі Львова лідеру УГС В'ячеславу Чорноволу⁸. Сам В.Чорновіл доволі скептично оцінив характер висловлювань більшості промовців зібрання, відзначивши позитивно тільки виступ члена товариства «Рух» Романа Гладиша: «свіжі гасла сьогоднішнього дня – заклик боротися проти партійної бюрократії, критика антидемократичних законів про мітинги й про вибори та такої ж передвиборної практики, вимога створення народного фронту як найефективнішої зброї проти бюрократизму і шовінізму»⁹. З огляду на чималий досвід львівських політичних зібрань можна зрозуміти скептицизм В.Чорновола. Але для місцевих мешканців мітинг 29 січня 1989 року став першим у післявоєнній історії Прикарпаття заходом, організованим і проведеним невідконтрольною партійним чиновникам громадською організацією, де на добровільній основі зібралися сотні зацікавлених людей¹⁰. І саме їхня

⁵ Там само. – Ф 1, оп. 32, спр. 2616, арк. 108–109.

⁶ Державний архів Львівської області, ф. П4, оп. 49, спр. 99, арк. 34–35.

⁷ Вівчар Б. Пам'ять і позиція / Б. Вівчар // Прикарпатська правда. – 1989. – 1 лют.

⁸ Марусик П. Названа праця. – С. 26.

⁹ Чорновіл В. Народний мітинг чи відкриті партійні збори (Івано-Франківський «Рух» в цупких обіймах рідного обкому) / В'ячеслав Чорновіл // Листок прес-служби УГС. – 1989. – 30 січ. – Ч. 58.

¹⁰ Білецький Б. Нема терміну давності / Б. Білецький // Комсомольський прапор. 1989. – 4 лют.

поведінка та реакція на виступи промовців, особливо на пісню Левка Боднара «Невинним жертвам сталінських репресій», а не власне лексика виступаючих, стали найважливішим результатом цього зібрання.

Мітинг був успіхом місцевих «неформалів», і щоб нівелювати їхній зростаючий вплив, партапарат через органи державної влади вдався до протидії подібним акціям. Така практика проявлялася у заборонах або ж ігноруванні звернень на проведення публічних зібрань, що ініціювалися новітніми організаціями. Найбільш популярною формулою відмови з боку радянських чиновників була «невідповідність оформлення заяв» на проведення масових заходів до положень Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» від 28 липня 1988 р., яким обмежувалося коло ініціаторів проведення заходів громадськими організаціями, офіційно зареєстрованими в державних органах. Зрозуміло, що цей Указ спрямовувався передусім проти «неформальних» об'єднань, і його вдало використовували на місцях. Серед формальних «зачіпок» були необхідність вказувати в заявці, окрім часу та місця проведення заходу, кількості учасників і теми зібрання, також вік організаторів, їхнє місце роботи чи навчання, місце проживання, тобто особисті дані, що абсолютно не впливали на характер громадської діяльності. В умовах тотального контролю державних структур ці дані використовувалися каральними органами для індивідуальної «роботи» із заявниками, яка не мала публічного вияву, але, враховуючи широкий арсенал методів, була достатньо ефективною. Недотримання хоча б однієї формальної позиції у заявці створювало для влади зручний привід для відмов, які потім визнавала законними та ж таки прокуратура¹¹.

Тому навіть товариство «Рух», що мало офіційну реєстрацію, та його дочірні філії в області отримували відмови. Так, на початку березня Коломийський міськвиконком не дозволив членам товариства «Поступ» провести самостійне вшанування пам'яті Т. Шевченка з покладанням вінків до його пам'ятника в селі Шепарівці, а трохи пізніше заборонив громадянську панашиду по відзначенню пам'яті відомого західноукраїнського письменника і громадського діяча Андрія Чайківського. У квітні Калузький міськвиконком відмовив ініціативній групі асоціації «Зелений світ» у проведенні екологічного мітингу, присвяченого річниці чорнобильської трагедії¹². В Івано-Франківську працівники міськкому комуністичної партії під загрозою заборони діяльності примусили припинити збір підписів членами товариства «Рух» на підтримку вимоги введення мораторію на розбудову атомних об'єктів в Україні. Керівникам того ж таки товариства Івано-Франківський міськвиконком 4 рази відмовляв у проведенні заявлених на 28 травня, 4 червня, 18 червня і 16 липня зібрань в обласному центрі.¹³

¹¹ Андріуца М. Із законом на «Ви» / М. Андріуца // Прикарпатська правда. – 1989. – 3 вер.

¹² Поточний архів Івано-Франківського культурно-наукового товариства «Рух», папка матеріалів за 1989 р.

¹³ Там само.

Зрозуміло, що подібні дії владних структур були спрямовані на недопущення масових, неконтрольованих партійними органами публічних заходів, на яких піднімалися як правило, злободенні питання суспільно-політичного і соціально-економічного характеру. Однак, зупинити пробудження суспільної активності громадян їм так і не вдалося. У селі Воскресінці Коломийського району, 14 травня, під час проведення Шевченківського свята, члени івано-франківського товариства «Рух» підняли синьо-жовте полотнище¹⁴. Цей вчинок став першим публічним актом використання національного стягу на території області під час багатолюдних зібрань.

У Калуші 4 червня, з ініціативи одного з лідерів УХДФ Петра Січка, був організований багатотисячний несанкціонований екологічний мітинг, в ході якого використовувався десяток національних полотнищ. За його організацію П.Січко був покараний адміністративним арештом на 10 діб¹⁵. А через тиждень, 11 червня, голова УХДФ Василь Січко організував і провів перший неформальний багатолюдний мітинг на екологічну тему у місті Долина. На ньому теж було піднято кілька синьо-жовтих полотнищ, що з піднесенням сприймалися учасниками зібрання. І тут не обійшлося без ексцесів. Місцева міліція затримала греко-католицького священника о. М.Гавриліва, який прибув зі Львова, щоб провести богослужіння за здоров'я хворих дітей. Звістка про такі дії місцевої влади обурила присутніх і багатотисячний натовп взяв в облогу місцеве відділення міліції, вимагаючи звільнити священника. Налякане районне керівництво поспішило відправити о. М.Гавриліва до Львова, але під тиском народу змушене було повернути його з дороги і дати дозвіл на богослужіння. Ініціатор зібрання В.Січка наступного дня був затриманий, засуджений на 10 діб адміністративного арешту і доставлений в слідчий ізолятор Івано-Франківська¹⁶. А ще через тиждень, 18 червня, новий мітинг у Долині організував П.Січко, на якому присутні вимагали звільнення ув'язненого В.Січка. Учасники зібрання (за оцінкою очевидців близько 20 тис.) пройшли під національними прапорами вулицями міста, скандуючи «Волю Василю Січку». Вулична хода завершилася релігійним богослужінням¹⁷.

Та найбільш масштабним і резонансним стало несанкціоноване зібрання 18 червня 1989 р. в Івано-Франківську, яке можна вважати поворотною точкою відліку у процесі розгортання масового мітингового руху, що охопив Прикарпаття надалі. Воно було поєднанням двох складових – релігійного богослужіння українських греко-католиків та політичного мітингу, проведеного зразу ж після цього представниками УГС, УХДФ, товариства «Рух». Місцем проведення цієї акції було обрано колишнє кладовище (меморіальний сквер) за готелем «Україна» у центрі міста.

Рішення про проведення такого заходу було заздалегідь узгоджено на зустрічі представників новітніх громадських організацій із греко-католицьким

¹⁴ Круцик Р. Названа праця. – С.41-42.

¹⁵ Три повстання Січків : у 2 т. – Т. 1 : Спогади Стефанії Петраш-Січко. Документи / Харківська правозахисна група ; ред. упор. В. В.Овсієнко. – Харків, 2004. – С. 239-240.

¹⁶ Там само. – С. 240-241.

¹⁷ Там само. – С. 241.

єпископом Павлом Василюком. До Івано-Франківського міськвиконкому була подана належним чином оформлена заявка на проведення урочистого богослужіння, хоч ініціатори твердо вирішили провести його незалежно від результату розгляду заяви. Інформацію про заплановану акцію було розповсюджено серед населення області через саморобні письмові оголошення та в усній формі. Місцеві члени УГС заручилися підтримкою львівських колег, і зранку 18 червня, на Івано-Франківському вокзалі «висадився» тисячний десант львівської молоді¹⁸. Під національними прапорами, зі співом патріотичних пісень львів'яни пройшли тогочасною вулицею Леніна (нині вул. Б.Лепкого) до місця зібрання, по ходу «втягуючи» в колону сотні місцевих мешканців. Їхня поява та синьо-жовті прапори остаточно деморалізували владних представників, а площа колишнього кладовища та усі підходи до нього заповнили учасники зібрання.

До запланованої акції готувалися і партійно-державні органи. Напередодні в івано-франківському міському комітеті КПУ була проведена нарада секретарів партійних організацій, керівників підприємств, установ, на якій їм ставилося завдання провести відповідну пропагандистську роботу в трудових колективах, спрямовану на нейтралізацію планів «неформалів»¹⁹. Неодноразово наголошувалося на протизаконності цього заходу, «рішучості влади» щодо протидії його організаторам (з огляду на резонансні криваві події у Тбілісі 9 квітня 1989 р. таке формулювання мало глибокий підтекст і повинно було слугувати пересторогою для бажаючих взяти у ньому участь).

Здійснювалися і більш практичні заходи для того, щоб зірвати богослужіння. Неділя 18 червня в обласному центрі була оголошена «днем екології», із забороною в'їзду в центральну частину міста автотранспорту. Зранку представники «компетентних органів», яких о. М.Сімкайло іронічно назвав «хоронителями», вели стеження і намагалися не допустити до місця богослужіння греко-католицьких священників. Ними були затримані єпископ П.Василюк і о. Г.Сімкайло, а добирання до місця події о. М.Сімкайла нагадувало сюжет пригодницького фільму. Але саме о. Миколі Сімкайлу судилося стати головним героєм того дня. Він не тільки провів святкове богослужіння на честь великого християнського свята Заслання Святого Духа, але й по його завершенню виголосив високопатріотичну промову, яка зачепила серця і душі десятків тисяч присутніх.

Спроби опонентів від влади перешкодити богослужінню шляхом трансляції «веселих» народних пісень ледь не завершилися драматично для екіпажу машини із звукопідсиленням. Зрештою, музика була відключена, а разом із трансляцією «зникли» і ті нечисленні активісти, які мали завадити проведенню заходу²⁰. Після цього відбувся політичний мітинг, ініційований місцевою філією УГС і товариством «Рух». Мітинг став демонстрацією національно-

¹⁸ Марусик П. Названа праця. – С. 42–44.

¹⁹ Про несанкціоноване зборище 18 червня 1989 року в Івано-Франківську // Західний кур'єр. – 1991. – 21 груд.

²⁰ Круцик Р. Названа праця. – С. 45.

політичного піднесення учасників. У виступах промовці вимагали надання державного статусу українській мові, узаконення національної символіки, легалізації УГКЦ, створення НРУ, розвитку національної культури, що позитивно сприймалося присутніми. На мітингу були транспаранти з гаслами «Україні – самостійність!», «Волю Україні!», «Щербицький за русифікацію», «Волю Українській католицькій церкві!»²¹. По завершенню мітингу тисячі людей під національними прапорами пройшли вулицями Івано-Франківська, демонструючи деморалізованому партапарату своє національне і демократичне піднесення. А частина мітингуючих під стінами слідчого ізолятора вимагала звільнення лідера УХДФ В.Січка, якого утримували там за організований ним несанкціонований мітинг 11 червня у Долині²².

Незважаючи на усі запобіжні заходи влади, на той час це було наймасовіше неформальне зібрання в області. За різними оцінками, в ньому взяла участь від 30 до 40 тисяч осіб, а за переказами людей у різних куточках краю, із посиленням на передачі радіо «Свобода», кількість учасників «досягла» рубежу у 100 тис. осіб. Натомість «бухгалтери» з міськкому партії у своєму письмовому звіті про події «вивели цифру» у 2 тисячі учасників і згадали ще про 800 львів'ян, які приїхали на допомогу івано-франківцям. Щоб якось урівноважити сили, міськком партії «намалював» із свого боку 1,5 тисячі партійного й ідеологічного активу, представники якого, за твердженням творців документу, у формі індивідуальної роботи «вступали в дискусії, переконували людей», причому так резонно, що «іхні активні дії збентежили організаторів та учасників зборища, зуміли погасити піднесення, викликане появою на зборищі жовто-синіх (так у документі – авт.) прапорів, тризубів і лозунгів»²³. Що в цьому об'ємному документі було правдою, не знали, мабуть, і самі творці, але затверджена на бюро міськкому КПУ інформація невдовзі лягла на стіл обласного партійного керівництва, а звітди була скерована в ЦК КПУ²⁴, формуючи абсолютно викривлене і невідповідне дійсності сприйняття від проведеної акції.

Широкий суспільний резонанс на подію змусив відгукнутися на неї і партійний офіціоз – газету обкому КПУ «Прикарпатська правда», що до того часу взагалі старалася замовчувати подібні факти. У публікації «Що нам пропонують» зібрання 18 червня в Івано-Франківську кваліфікувалося як «збіговисько», промовців та учасників мітингу названо «політичними спекулянтами», у коментарях до їхніх промов лунали неприховані погрози²⁵. Серед «перлів» партійної публіцистики – нагнітання ситуації висловами на кшталт: «у двадцяті – тридцяті роки в Західній Україні теж починалося все з начебто невинних демонстрацій жовто-блакитних прапорів і тризубців, а закінчилося це страшним розгулом бандерівщини». У черговий раз піддавалася нападкам УГКЦ, яку, за твердженням автора матеріалу Б.Михайлюка, «нав'язали укра-

²¹ Про несанкціоноване зборище 18 червня 1989 року в Івано-Франківську...

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Державний архів Івано-Франківської області (далі: Держархів Івано-Франківської області), ф. 1П, оп.1, спр. 5473, арк. 124–125.; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2616, арк. 108–109.

²⁵ Михайлюк Б. Який товар нам пропонують / Б. Михайлюк // Прикарпатська правда. – 1989. – 23 чер.

їнському народові, щоб відірвати від народу російського» і «тепер продовжують нав'язувати, свідченням чого є організована акція»²⁶. Зрештою, волею чи не волею, але газета донесла до сотень тисяч мешканців області хоч і викривлену, але конкретну інформацію про зазначені вище події, визнавши при цьому, що подібні зібрання і панахиди пройшли в інших населених пунктах західноукраїнського регіону.

Що ж до наслідків, то о. М.Сімкайла та голову міської організації УГС Миколу Кобрину, як організаторів зібрання, міський суд покарав адміністративним арештом на 15 діб. Такий судовий вердикт викликав обурення у багатьох віруючих, які організували біля будинків обкому партії та народного суду пікети з вимогою звільнення священика. За рішенням голови обласного суду термін арешту для о. М.Сімкайла був зменшений з 15 до 10 діб, після чого його випустили на волю. Проти 30 учасників зібрання були застосовані адміністративні штрафи в розмірі від 30 до 100 крб. Знову чинився психологічний тиск і на лідерів товариства «Рух», яких вкотре «запросили» на розмову до управління КДБ.

Та подібні заходи влади не могли уже зупинити ні процесу зростання суспільної активності населення, ні діяльності новітніх громадських організацій, що виступали каталізаторами цієї активності. У «спокійному» Прикарпатті за перше півріччя 1989 р. відбулося 11 несанкціонованих владою масових зібрань²⁷, після яких у людей росла надія на кардинальні зміни і зменшувалося почуття загального страху перед репресивною системою. Зростав авторитет новітніх організацій та їхніх активістів. Це розуміли і в партійних комітетах, погоджуючись на проведення спільних масових заходів заради локалізації впливів неформалів.

Показовим у цьому плані став мітинг «Вся влада Радам! Народ і перебудова», який влада дозволила провести, щоб уникнути ініційованого товариством «Рух» на 16 липня несанкціонованого зібрання. Він відбувся 23 липня у міському парку культури Івано-Франківська, і участь у ньому взяла як новітні громадські організації, так і представники міської влади. Партійні органи серйозно готувалися до цієї події, провівши відповідну організаційну та ідеологічну роботу із керівниками та секретарями парторганізацій великих підприємств, ідеологічним активом міському²⁸. В обов'язковому порядку були сформовані представницькі групи працівників з різних заводів, які під офіційною радянською символікою та контролем парткомівських наглядачів мали демонструвати високу свідомість робітничого класу.

Однак, саме зібрання показало, що плани партійного керівництва потерпіли поразку. У ролі головного промовця від влади виступив голова міськвиконкому Богдан Яковишин, який зосередив увагу на питаннях соціально-економічного характеру. Однак учасники багатотисячного мітингу були налаштовані на обговорення більш вагомих проблем. За відгуком очевидця

²⁶ Там само.

²⁷ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2616, арк. 108.

²⁸ Держархів Івано-Франківської області, ф. 2П, оп. 1, спр. 1258, арк. 1.

Ю.Андруховича, «всі намагання повернути його (мітинг – авт.) в русло мила, ковбаси, прального порошку й об'єктів соцкультпобуту зазнали фіаско. Люди хотіли чути про інше. Політична реформа. Вибори і навколо них. Влада – Рада (не фіктивним, а дійсним). Суверенітет республіки. Мова і її статус. Історична пам'ять, національна символіка. Нарешті, Народний Рух України за перебудову та його перспективи»²⁹.

Присутні позитивно сприймали виступи активістів новітніх організацій Ігоря Андрухів, Юрія Андруховича, Олександра Волкова, Романа Круцика, Петра Марусика, Василя Січка, Ярослава Шевчука. Із запальною промовою до присутніх звернувся В'ячеслав Чорновіл. Суспільний настрій учасників зібрання був на боці неформалів. Щоб запобігти прийняттю невідгідної для себе резолюції мітингу, вони віддали наказ вимкнути озвучення.

Партійне керівництво змушене було визнати поразку. У протоколі засідання бюро Івано-Франківського міськкому КПУ вказувалося, що «міськвиконком, ідеологічний, організаційний відділи міськкому партії, разом з первинними партійними організаціями, не зуміли оволодіти ситуацією, не домоглися широкої участі в мітингу партійного, радянського, профспілкового активу. Частина активу проявила пасивність, боягузтво, політичну незрілість, не давала одкоша демагогам і крикунам [...] по суті відмовилася демонструвати радянську символіку»³⁰. Психологічний страх партійних керівників перед публічною політикою відзначив у газетному дописі учасник мітингу Євген Повар: «у мітингу не взяв участі жодний з недавно обраних народних депутатів СРСР від нашої області, ні один з секретарів та ідеологічних працівників обкому, міськкому партії», висунувши пропозицію: «пора вже відвикати від сидіння перед народом у почесних президіях, треба виходити в народ»³¹.

Серпень знаменувався піднесенням мітингового руху на території області. У неділю, 6 серпня, відбулися 2 масштабні політичні зібрання: санкціонований міською владою мітинг у Долині і несанкціонований у Калуші. Публічні заходи збирали дедалі більше народу, в населених пунктах формувалися активні «групи підтримки», які брали участь у проведенні подібних акцій у сусідніх містах та районах.

Прикладом такої солідарності членів новітніх формувань стало проведення 13 серпня установчих зборів місцевого осередку НРУ в селищі Бурштин Галицького району. Зібрання в місцевому Будинку культури не могло вмістити усіх бажаючих, люди стояли на площі перед Будинком і слухали через ретранслятори хід засідання. За підрахунками організаторів, акція зібрала близько десяти тисяч осіб, частину з яких становили організовані групи з Івано-Франківська, Калуша, Долини, інших районів області³². По завершенні зборів вулицями Бурштина пройшла велика маніфестація учасників зібрання під національною символікою та демократичними гаслами.

²⁹ Андрухович Ю. Репетиція в парку / Ю. Андрухович // Комсомольський прапор. – 1989. – 29 лип.

³⁰ Держархів Івано-Франківської області, 2П, оп. 1, спр. 1258, арк. 11.

³¹ Повар Є. Не гаслами, а ділом / С. Повар // Прикарпатська правда. – 1989. – 13 сер.

³² Держархів Івано-Франківської області, 1П, оп. 1, спр. 5481, арк. 22 ; Марусик. П. Названа праця. – С. 48–49.

Найбільш драматичні за своїм характером події серпня 1989 року відбулися в Івано-Франківську. У ніч з 11 на 12 серпня було вчинено розбійний напад групи осіб на члена товариства «Рух» Романа Левицького, внаслідок чого 28-річний інженер від одержаних травм помер у лікарні. Члени «Руху» встановили на площі Перемоги (нині – Вічевий майдан) плакат під синьо-жовтим прапором з траурною стрічкою і написом: «В п'ятницю по-звірячому вбитий українець, член культурно-наукового товариства «Рух», комуніст Роман Левицький». По місту ширилися чутки про навмисний характер цього злочину. Враховуючи факт проведення в місті 12 серпня установчої конференції Івано-Франківської обласної організації НРУ за перебудову, цей трагічний випадок багатьом здавався не випадковим збігом обставин, а своєрідним попередженням активістам неформальних організацій.

Не зняло суспільної напруги й інтерв'ю «Прикарпатській правді» начальника міського управління МВС Станіслава Гончаренка, у якому міліцейський чин, замість наведення конкретної інформації про злочин, звинуватив товариство «Рух» у використанні факту загибелі Р.Левицького для «нагнітання нездорової обстановки, підбурювання людей» з метою «надати злочину політичного забарвлення» і, відповідно, «кинути тінь на правоохоронні, партійні, і радянські, органи»³³. Його заява про необхідність міськвиконкому рішучіше забезпечувати порядок на підвладній йому території, з огляду на події Івано-Франківську 13 серпня, мала досить симптоматичний характер.

Саме 13 серпня партійно-державна влада вдалася до розв'язання проблеми несанкціонованих масових зібрань силовими методами, що різко загострило політичну ситуацію в місті й області. Тоді на околиці Івано-Франківська греко-католицьким духовенством було проведене багатотисячне богослужіння в рамках відзначення 1000-ліття хрещення Русі. Після його завершення частина учасників під національними прапорами попрямувала по вул. Радянській (нині Тисменицькій-Незалежності) у напрямку центру та вокзалу. Щоб не допустити мирну ходу в центральну частину міста і спрямувати людський потік на вул. залізничну, міліція вишикувала кордон із 80-ти міліціонерів, якими були застосовані фізична сила та гумові палиці проти тих, хто намагався йти прямо. Застосування фізичної сили до мирної процесії обурило присутніх, відбулися спонтанні сутички її учасників із міліціонерами. У доповідній записці начальників обласних управлінь МВС і КДБ в обком КПУ винуватцями конфлікту вважалися «екстремісти і хуліганські елементи, учасники ходи, які, застосовуючи каміння, пляшки, палки та інші предмети, намагалися прорватися через заслін, завдавши при цьому тілесні ушкодження 6 працівникам міліції»³⁴.

Однак, ці твердження не відповідали дійсності, адже серед учасників богослужіння і вуличної ходи основну масу становили жінки та люди похилого віку. У тому ж таки документі вказувалося: «згідно з отриманою оперативною інформацією налаштовані по-екстремістськи елементи заявляли, що у майбутньому у сумки замість продуктів харчування треба брати каміння, колюче-

³³ Ярчук О. Кому це вигідно? / О. Ярчук // Прикарпатська правда. – 1989. – 18 сер.

³⁴ Держархів Івано-Франківської області, ф1П, оп. 1, спр. 5481, арк. 20–21.

ріжучі предмети для нанесення тілесних ушкоджень працівникам міліції»³⁵, що спростовувало ініціативність їхнього нападу та готовність до фізичних сутичок з міліцією.

Інцидент в Івано-Франківську став предметом обговорення на зустрічі міліцейських чиновників республіканського МВС із журналістами 18 серпня в Києві, де генерал Повстяний заявив, що «міліція має право застосовувати силу проти усяких несанкціонованих масових зібрань і тому далі так чинитиме», назвавши побиття прикарпатських віруючих «необхідним і доцільним».

Така позиція міліції визначалася значною мірою директивами вищого партійного керівництва республіки. Мітинговий рух у західноукраїнських областях «ламав» монополію партійних органів на політичну істину, ставав фактором справжньої демократизації. Натомість в інформаційній довідці до ЦК КПРС від 11 серпня, за підписом В.Щербицького, мітингове піднесення в західноукраїнських областях трактувалося як «бажання націоналістичних групувань показати свою силу», більшість його учасників називалася «колишніми бандпосібниками і уніатами», а серед першочергових заходів по нейтралізації національного піднесення висловлювалася пропозиція «повернути в Україну (з «гарячих місць» СРСР – авт.) міліцейські контингенти і війська МВС»³⁶. Отже, ставка у взаємовідносинах з масовим національно-демократичним рухом робилася на силові методи розв'язання проблеми. Практичним наслідком такої позиції партійних керівників республіки стало перекидання в регіон спецзагонів міліції (ЗМОП) з центральних та східних областей України та спроби створення на місцях «робітничих загонів сприяння міліції»³⁷. До Івано-Франківська невдовзі були надіслані міліцейські спецпідрозділи з Миколаївської, Чернівецької й Одеської областей.

Незважаючи на жорстку протидію влади, мітинговий рух залишався найбільш вагомим і впливовим чинником суспільно-політичного життя в області. Уже 20 серпня в Івано-Франківську відбувся черговий багатолюдний захід, який вилився у масштабну маніфестацію по вшануванню пам'яті убитого Р.Левницького. Десятки тисяч людей, всупереч волі влади організувати підконтрольний мітинг на стадіоні «Локомотив», пройшлися вулицями міста, вимагаючи об'єктивного розслідування цього злочину. Тоді чи не вперше публічно, поряд із національними синьо-жовтими прапорами, над колонами був піднятий червоно-чорний бандерівський стяг³⁸. Радикальнішими ставали і виступи промовців, і гасла на транспарантах: «Геть шосту статтю Конституції!», «Геть окупантів з України!», «НРУ – наша надія!». Присутні на маніфестації склали присягу «на вірність боротьби за Самостійну Соборну Україну», скандували гасла «Геть КПРС» і «Слава ОУН»³⁹. Багатолюдні мітинги цього ж дня відбулися також у Коломиї, місті Болехів, селищі Бурштин Галицького і селі Голинь Калуського районів. Ніби на застереження неформалам, 24

³⁵ Там само. – Арк. 21.

³⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2642, арк. 159–162.

³⁷ Держархів Івано-Франківської області, ф. 1П, оп. 1, спр. 5453, арк. 17–18.

³⁸ Там само, спр. 5453, арк. 16–17.

³⁹ Там само. – Арк. 17.

серпня у центрі Івано-Франківська був розтроснений «куб гласності» – пропагандистський щит, на якому новітні організації вивішували свою агітаційну та інформаційну продукцію.

У розвитку мітингового руху відстежувалися нові тактичні прийоми, що забезпечували динамізм і наступальність з боку національно-демократичних сил. Серед них були тактика «мітингової хвилі» – одночасного проведення зібрань у різних населених пунктах, поєднання релігійних відправ з політичними виступами, переїзди численних «груп підтримки» із сусідніх міст чи областей, що мало особливий деморалізуючий ефект на місцеву владу тих населених пунктів, де суспільна активність мешканців була ще низькою. Наприклад, справжній шок від використання національної символіки представниками Львова та Івано-Франківська пережили партійні функціонери Сторожинецького району партії у вересні 1989 року під час проведення у Чернівцях першого пісенного фестивалю «Червона рута»⁴⁰.

Бюро Івано-Франківського обкому КПУ в протокольному порядку зобов'язувало керівників обласних правоохоронних органів «проявляти рішучість і наступальність при дотриманні законодавства, оперативно приймати заходи по наведенню належного порядку, припиняти масові переїзди так званих «груп підтримки», які дестабілізують обстановку в населених пунктах»⁴¹. Але навіть правоохоронці усвідомлювали небезпечність та малоефективність адміністративних і силових підходів. Наприкінці серпня на пленумі Івано-Франківського міськкому КПУ заступник начальника обласного управління КДБ В.Харченко відзначав, що «багато хто був би задоволений розв'язанням питання силою, наші можливості дозволяють це зробити. Але розраховувати на силу – це зрадити перебудові»⁴². Ще більш відвертим був виступ начальника міського відділу МВС С.Гончаренка, який запропонував місцевим чиновникам замість загонів міліції зустрічати «групи підтримки» – тих же львів'ян, хлібом і сіллом, налаштовуватися з ними на діалог, а не на конфронтацію. «Здається мені, що пора перестати ігнорувати настрої людей, бо у багатьох склалося враження, що на вулицях не наші люди, а вороги, – підкреслив він у своєму виступі. – Думаю, що партійному активу пора залишити свої кабінети і бути з людьми, і якщо ви справжні лідери, то і там ви повинні боротися за лідерство»⁴³.

Подібні настрої силовиків викликали бурхливу реакцію у секретаря міськкому КПУ Ярослава Федорчука: «Хочу висловити свої зауваження по виступу Станіслава Михайловича (Гончаренка – авт.), що молодчиків із жовто-голубими і чорно-бордовими знаменами треба зустрічати на вокзалі з хлібом і сіллом. Мені не зрозуміла ваша позиція. Вона хитка, у політичному відношенні. Націоналістів зустрічати не буду ні я, ні члени бюро міськкому і міськвиконкому. Ми часто запізнюємося і, як правило, шукаємо винних у своєму серведовищі, а не випереджуємо події. Це наші стратегічні промахи»⁴⁴.

⁴⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2555, арк. 150.

⁴¹ Держархів Івано-Франківської області, ф. ІП, оп. 1, спр. 5453, арк. 18.

⁴² Держархів Івано-Франківської області, 211, оп. 1, спр. 1254, арк. 57.

⁴³ Там само. – Арк. 38.

⁴⁴ Там само. – Арк. 68.

Відповідно, пленум затвердив комплекс дій міських комуністів під гаслом «Не оборонятися, а наступати!» Саме таку назву мав і мітинг 2 вересня, ініційований Івано-Франківським міськкомом партії за участю представників новітніх організацій. Однак ні сам мітинг (проходив у полі на околиці міста у мікрорайоні Пасічна), ні виступ на ньому Я.Федорчука не стали помітною подією суспільно-політичного життя, а швидше засвідчили глибоку кризу у технологічних можливостях партійної влади. Більшість присутніх (за даними правоохоронців, близько 2 тис. осіб), підтримали виступи неформалів, а національна символіка й антивладні гасла на плакатах, негативна реакція на випаді проти історичного минулого українців перекреслили «бойовистість» номенклатурних промовців⁴⁵. Того ж дня подібне санкціоноване зібрання провів Рогатинський райком КПУ у Рогатині. За інформацією міліції, національної символіки плакатів і порушень громадського порядку на мітингу не було⁴⁶.

Осінь 1989 року буквально «зарвалася» мітинговою стихією, яка охопила міста і села багатьох районів області. Правоохоронці не встигали складати звіти про численні зібрання, санкціоновані і несанкціоновані, що прокотилися Прикарпаттям. У неділю, 3 вересня, дозволені масові заходи пройшли в Калуші, Бурштині, селі Остриня Тлумацького району. В Івано-Франківську, біля будівлі недіючого храму (на Майзлях), кількасот віруючих взяли участь у прослуховуванні самочинної радіотрансляції богослужіння із Ватикану⁴⁷.

17 вересня, за закликом Львівської регіональної ради НРУ, у десятках тисяч домівок прикарпатців було вимкнено світло і запалені свічки скорботи і пам'яті по численних жертвах комуністичних «визволителів» 1939 року. Цього ж дня тисячі віруючих та активістів новітніх організацій взяли участь у масштабній маніфестації (за різними даними, від 150 до 250 тис. учасників), організованій греко-католицьким духовенством у Львові з вимогою легалізації УГКЦ. Через два тижні, 1 жовтня, релігійна акція з таким ж вимогами, за участю 4 тис. осіб (версія правоохоронців) та кількох десятків тисяч (версія учасників) відбулася і в Івано-Франківську⁴⁸.

А з 22 вересня увага краян була прикута до страшних знахідок в урочищі Дем'янів Лаз на околиці Івано-Франківська, де активісти товариств «Рух» та «Меморіал» виявили таємні поховання жертв комуністичних репресій 1939–1941 рр. За два тижні розкопок було знайдено останки понад п'яти сотень осіб⁴⁹.

На цьому фоні обурення громадськості викликали спроби комуністичної влади провести в обласному центрі 26 вересня мітинг «За інтернаціональне братерство народів», де планувалося утворення місцевої штучної структури на зразок інтернаціонального фронту. Перед початком зібрання міліція намагалася не допустити до місця проведення – стадіон «Електрон», колону активістів новітніх організацій під національною символікою. Неформали «прорвали» міліцейський кордон і взяли участь у мітингу. Мобілізовані парткоммами про-

⁴⁵ Держархів Івано-Франківської області, ф. ІП, оп. 1, спр. 5481, арк. 25. ; Круцик Р Названа праця. – С. 62.

⁴⁶ Держархів Івано-Франківської області, ф. ІП, оп. 1, спр. 5481, арк. 25.

⁴⁷ Там само. – Арк. 26.

⁴⁸ Там само. – Арк. 34.

⁴⁹ Див. Круцик Р. Названа праця... С. 99–155.

мислових підприємств його учасники відмовилися демонструвати радянську символіку, негативно сприймали промовців від влади. Плани партійних функціонерів вкотре зазнали фіаско⁵⁰. Після цього влада області не наважилася проводити масштабні заходи по відзначенню 50-річчя «золотого вересня» 1939 року, обмежившись урочистим зібранням 20 жовтня у приміщенні обласного музично-драматичного театру та традиційним покладанням вінків до пам'ятника В.Леніну, що пройшли без ексцесів⁵¹.

29 вересня санкціонований мітинг у Надвірній провів місцевий райком партії. Антирадянської символіки і гасел, як і виступів неформалів, на 3-тисячному зібранні не було. А 1 жовтня у Бурштині та Галичі, при десятках національних прапорів, відбулися багатолюдні зустрічі виборців із кандидатом в народні депутати СРСР Дмитром Павличком. На запитання до кандидата про його ставлення до синьо-жовтого прапора Д.Павличко відповів, що «ще його гордість, честь і совість» Цього ж дня пройшли несанкціонований мітинг за участю неформалів у селі Вікторів Галицького району, а також санкціоновані зібрання у Городенці та селищі Отинія Коломийського району⁵².

У ніч на 7 жовтня на території області була здійснена наруга над 32 державними прапорами СРСР і УРСР, вивішених на відзначення дня радянської конституції. Так, у Снятині були спалені 22 прапори, в Івано-Франківську та Калуші по кілька прапорів, частина з яких була зірвана і кинута у болото⁵³. Через місяць, напередодні комуністичного свята 7 листопада, на недіючих культових спорудах в Івано-Франківську та у селищі Делятин Надвірнянського району невідомими були вивішені синьо-жовті прапори⁵⁴.

У Калуші 6 жовтня члени місцевого товариства «Відродження» під гаслами «Гласність без гласності» провели багатолюдне пікетування редакції місцевої газети «Зоря Прикарпаття», вимагаючи змін у редакційній політиці. А 8 жовтня активістами Івано-Франківського товариства «Рух» були організовані масові зібрання у селах Ганусівка Тисменицького району, Дубівці Галицького, Перегінськ Рожнятівського районів та Угорники Івано-Франківської міськради. Цього ж дня у селі Крилос Галицького району місцевий осередок ТУМ провів зустріч односельців із львівським письменником Романом Федорівим, а в селищі Печеніжин Коломийського району греко-католицькими священиками було проведено релігійне богослужіння⁵⁵.

Особливо занепокоєння партапарату викликали події 15 жовтня у селі Старий Угринів Калуського району. Там, згідно з відповідним документом, «групою екстремістів була здійснена зухвала акція антигромадського характеру. Під приводом 30-ліття з дня смерті С.Бандери біля хати, в якій він народився і жив, були встановлені хрест і пам'ятна табличка з його біографічними даними, а також три чорно-червоні знамена»⁵⁶.

⁵⁰ Новий час. – 1990. – 23 сер.

⁵¹ Держархів Івано-Франківської області, ф. ІП, он. 1, спр. 5481, арк. 44.

⁵² Там само. – Арк. 34.

⁵³ Там само. – Спр. 5455, арк. 3.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само. – Спр. 5481, арк. 36–37.

⁵⁶ Там само. – Спр. 5455, арк. 3.

Наступних вихідних, 22 жовтня, відбулися людні зібрання, приурочені відкриттю пам'ятників Т.Шевченка у селах Стратин Рогатинського та Микитинці Косівського районів, несанкціоновані греко-католицькі богослужіння у Коломиї та селі Гвізд Надвірнянського району, екологічний мітинг у селі Чернів Тисменицького району⁵⁷.

А кульмінаційним акордом масових виступів осені 1989 року стало перепоховання останків жертв комуністичних репресій у Дем'яновому Лазі біля Івано-Франківська, де, за різними оцінками, зібралось від 80 тис. (дані обкому КПУ) до півмільйона (твердження організаторів та учасників зібрання-реквісму). Воно стало наймасовішою на той час подією на Прикарпатті, а його характер, як і власне поведінка учасників, засвідчили високу національну і громадянську культуру населення.

Мітингова хвиля, яка прокотилася Прикарпаттям упродовж 1989 року, стала важливим фактором активізації суспільно-політичних процесів у краї. Вона відбувалася на фоні загального піднесення мітингового руху в республіці і водночас була важливою його складовою. Особливістю багатолюдних мітингів було чітке національно-демократичне спрямування, співзвучне тональності масових зібрань у сусідніх галицьких областях. Зібрання були зорієнтовані на потребу зміни політичної системи республіки, підтримку новітніх організацій – НРУ, УГС, ТУМ, задоволення національно-культурних і духовних потреб українського народу.

Важливими були й наслідки «мітингової демократії». Проведення публічних заходів стало найбільш популярною формою політичної діяльності цього періоду не тільки у «неформалів», але й у представників партійних та державних органів влади. У ході мітингових дискусій формувалася позитивна практика політичної змагальності. Трибуна мітингу, реакція слухачів на виступ, кількість учасників визначали реальне співвідношення симпатій населення, його підтримку тій чи іншій стороні. Практика проведення таких заходів сприяла становленню правил публічної поведінки громадян, формувала у них навички політичної культури, позбавляла людей підсвідомого страху радянської доби, котрий жив у кожному внаслідок насадження тоталітарного порядку за принципом «більше трьох не збиратися». Публічні заходи формували психологію вільного громадянина – суб'єкта суспільного життя.

Окрім чисто політичного прагматизму, яким диктувалися тактика демократів у проведенні численних мітингів, зборів, богослужінь, слід визначити їх як фактор відродження історичної традиції галичан обговорювати найбільш важливі суспільні проблеми на загальних зібраннях. Цим можна пояснити масовий характер участі в подібних зібраннях представників різних поколінь, професійних і соціальних груп. Проведення масових заходів на Івано-Франківщині у 1989 р. можна вважати тогочасною формою політичного та демократичного волевиявлення населення у протистоянні з комуністичною партійно-бюрократичною владою, в ході якої вкорінювалася ідея боротьби за національно-державне самовизначення України.

⁵⁷ Там само. – Спр. 5481, акр. 40-41.

Політична складова в діяльності Українського наукового інституту 1930-х років

Прометейзм став продовженням ягеллонської лінії в польській зовнішній політиці, яка пріоритетним уважала східний напрямок. Він увібрав у себе патріотичні традиції польських повстанців XIX ст., які виступали під гаслами «За нашу і вашу свободу!». Самопожертва польського народу заради визволення людства або польський прометейзм після відродження незалежності 11 листопада 1918 р. трансформувався у прометейзм Польської держави. Від імені героя давньогрецького міфу Прометея була взята назва політичної концепції. Польща як Прометей добровільно брала на себе місію нести світло європейської цивілізації на схід.

Концепція прометейзму Польщі зародилася на ґрунті поразки політики федералізму, що стало dokonаним фактом після підписання Ризького договору 1921 р. між Польською і радянськими республіками. Однак прихильники ідеї свободи народів на чолі з Ю. Пілсудським не відмовилися від реалізації своїх намірів. Прометейська концепція стала особливо актуальною після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади режиму санації. Будучи переконаними у недовговічності існування багатонаціональної радянської імперії нового типу, прихильники прометейзму з табору Ю. Пілсудського прагнули залучити в орбіту своїх політичних впливів неросійські народи шляхом створення окремих національних держав на просторі від Балтійського до Чорного морів (України, Грузії, Азербайджану, Криму, Кубані та інших) і підпорядкувати їх Польщі на основі федераційних зв'язків. У наступні роки почали створюватися інституції, що розробляли ідеологічну складову прометейзму й пропагували його в Польщі й за кордоном. Важливе місце в структурі прометейського руху займав Український науковий інститут (УНІ).

Проблема створення і діяльності Українського наукового інституту у Варшаві продовжує привертати увагу польських і українських дослідників. Спільним для цих праць, вважаємо, ґрунтовне дослідження наукової діяльності інституту. Однак поряд із цим УНІ займав важливе місце в реалізації концепції прометейзму Польщі. У цій короткій розвідці автор поставив собі за мету простежити політичну складову діяльності Інституту.

¹ Potocki R. *Українські Insytut Naukowy w Warszawie (1930–1939) – jego wkład do nauki i kultury ukraińskiej i polskiej* / R. Potocki // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze* / pod red. S. Kozaka. – Warszawa, 1998. – № 6–7. – S. 257–266; Козак С. Олександр Лотоцький – учений, дипломат і політик / С. Козак // *На службі Кліо: зб. наук. праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності*. – Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С. 356–364; Брицький П. П. Роман Смаль-Стоцький – вчений, політик, педагог, дипломат / П. П. Брицький, О. В. Добржанський // *Брицький П. Буковинці у боротьбі за українську державність (1917–1922)* / П. Брицький, О. Добржанський, С. Юрійчук. – Чернівці: Вид-во «Золоті литаври», 2007. – С. 315–344; Портнов А. В. *Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції у міжвоєнній Польщі (1919–1939)* / А. В. Портнов. – Харків: ХІФТ, 2008. – 256 с.

Ідея створення української наукової установи в міжвоєнній Польщі виникла ще раніше. Спроби українців Галичини створити національний університет у Львові або Станіславові викликали побоювання в польських властей, які виступили з контрпропозицією відкриття освітнього закладу для українців у Кракові². У 1924 р. керівництво Ягеллонського університету проводило на цю тему консультації з Р. Смаль-Стоцьким, який був неофіційним послом еміграційного уряду Української Народної Республіки (УНР) в Англії³. Запрошення від імені польського уряду йому передав польський посол у Лондоні К. Скірмунт. 3 вересня 1924 р. Р. Смаль-Стоцький від імені УНР підписав у Варшаві договір про наміри, який передбачав створення українського університету в Кракові⁴. Однак цей проект не було реалізовано внаслідок загострення польсько-українських відносин на початку 30-х рр. ХХ ст. У цих умовах Т. Голувко запропонував використати приклад державної асиміляції емігрантів з Наддніпрянини для пропагандистської роботи з українцями Галичини й Волині. Він також висловився про перенесення на територію Польщі із сусідньої Чехословаччини українських наукових осередків. Польська влада обмежилася, лише переїздами поодиноких помітних постатей української еміграції. Ще 1925 р. до Варшави з Праги переїхав Р. Смаль-Стоцький, а з Берліна до Кракова – Б. Лепкий; 1928 р. до Варшави прибув О. Лотоцький⁵, а 1929 р. – В. Біднов і Д. Дорошенко⁶.

Попередником українського інституту стали «Вищі українознавчі курси» – серія лекцій, зорганізованих культурно-освітньою секцією Українського центрального комітету у Варшаві під егідою комісії в складі О. Лотоцького, В. Біднова і В. Краснопільського. Лекції з історії, етнографії, географії, української мови, військової справи, що їх проводили О. Лотоцький, В. Біднов, Л. Чикаленко, І. Шовгенів, М. Ковалевський, М. Кордуба, Р. Смаль-Стоцький, П. Шандрук, відбувалися щонеділі в приміщенні Східного інституту у Варшаві⁷.

Українську ініціативу щодо створення інституту підтримала група видатних державних діячів Польщі: Т. Голувко, Я. Єнджеєвич, С. Папроцький, М. Свеховський, Г. Сухенек-Сухецький, К. Світальський, А. Залеський, Т. Шетцель, А. Тарновський, а також відомі польські вчені: професор Варшавського університету М. Гандельсман⁸ і професор Ягеллонського університету А. Кжи-

² Potocki R. *Ukraiński Instytut Naukowy w Warszawie (1930-1939) – jego wkład do nauki i kultury ukraińskiej i polskiej* / R. Potocki // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze* / pod red. S. Kozaka. – Warszawa, 1998. – № 6–7. – S. 257.

³ Брицький П. П. Роман Смаль-Стоцький... – С. 326.

⁴ Zięba A. Andrzej. *Smal-Stocki Roman* / Andrzej A. Zięba // *Polski Słownik Biograficzny*. – Warszawa-Kraków, 1999. – Т. XXXIX/1. – Zeszyt 160. – S. 180–184.

⁵ Козак С. Олександр Лотоцький – учений, дипломат і політик / С. Козак // *На службі Кліо...* – С. 361.

⁶ Портнов А. В. *Наука у вигнанні...* – С. 159–162.

⁷ Там само. – С. 162.

⁸ Biblioteka Polska w Paryżu (BPP), Archiwum Zygmunta Lubicz Zaleskiego, sygn. 3842, k.3 (Dr. Tytus Komarnicki «Wspomnienia o Śp. Prof. M. Handelsmanie»). М. Гандельсман (1882-1945) був піонером у Польщі в царині дослідження міжнародної політики. У сферу його наукових зацікавлень входили дипломатичні зусилля поляків на еміграції після поразки «листопадового» повстання 1830–1831 рр. й польський національно-визвольні рух міжвоєнного періоду. Він був професором Варшавського

жановський⁹. О. Шульгин як представник УНР в Парижі згадував, що саме в уряді УНР виникла думка організації УНІ у Варшаві. А професор О. Лотоцький стверджував, що «...ця установа зрештою стала головним чином завдяки великому приятелю України покійному Тадеушу Голувкові та другим нашим прихильникам з-посеред поляків державною установою сусідньої нам держави»¹⁰. Унаслідок цього було видано розпорядження Ради Міністрів Польщі від 7 лютого 1930 р. про створення Українського наукового інституту (УНІ) у Варшаві¹¹. Він підпорядковувався міністерству віровизнань і освіти (МВР і ОП), звідки й одержував фінансування. УНІ також не мав статусу вищого навчального закладу, а був науково-дослідним інститутом¹². Все це відбувалося в період, коли прем'єр-міністром Польщі був К. Бартель.

Відповідно до згаданого розпорядження, МВР і ОП 13 березня 1930 р. затвердило Статут УНІ, на підставі якого тут були створені відділення: а) українського економічного і суспільного життя; б) політичної історії України, історії української культури та її сучасного стану (мова, література, духовні течії); в) історії церкви. Керівництво університету за призначенням міністра віровизнань і освіти очолили наддніпрянські українці-петлюрівці, а також інші українські вчені – Б. Лепкий, В. Садовський, М. Кордуба, І. Шовгенів і Й. Зілинський¹³. Директором УНІ від самого початку його існування був професор О. Лотоцький – завідувач кафедри історії права та духовних течій. Обов'язки вченого секретаря виконував професор Р. Смаль-Стоцький – завідувач кафедри філології, який одночасно був професором Варшавського університету. До складу Наукової колегії інституту, яку творили професори і доценти, входили професор Б. Лепкий – завідувач кафедри історії літератури і професор В. Садовський – завідувач кафедри економічних наук¹⁴.

Метою УНІ було формування випускників вищих навчальних закладів з числа наддніпрянських українців для служби державній польській адміністрації. Офіційні державні чинники Польщі покладали на керівництво і колектив УНІ завдання, що полягали в проведенні досліджень економічного життя, культури та історії українського народу, а також підготовки в середовищі української еміграції відповідних кадрів для вивчення різноманітних аспектів життя

університету з 1915–1939 рр. Він був найвидатнішим біографом князя Адама Єжи Чарторийського (1760–1861). Професор М. Гандельсман, як стверджував Др. Титус Комарницький, вважав місію історика – суспільною місією.

⁹ Łotocki A. Smal-Stocki R. Pięć lat istnienia Ukraińskiego Instytutu Naukowego. 13.III.1930 – 13.III.1935 / A. Łotocki. – Warszawa : Ukraiński Insytut Naukowy, 1935. – S. 2.

¹⁰ Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР. На чужині / О. Шульгин ; з передмовою Вячеслава Прокоповича. – Париж, 1934. – С. 61.

¹¹ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 lutego 1930 r. w sprawie Ukraińskiego Instytutu Naukowego // Dziennik Urzędowy. – 1930. – № 3. – Poz. 28.

¹² Z działalności Ukraińskiego Instytutu Naukowego // Wschód-Orient. – Styczeń 1932. – R. III. – № 1–2(5–6). – S. 89.

¹³ Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939 / E. Wiszka. – Toruń : Wydawnictwo MADO, 2005. – S. 217.

¹⁴ Козак С. Олександр Лотоцький – учений, дипломат і політик / С. Козак // На службі Клію... – С. 362; Портнов А. Наука у вигнанні... – С. 159–162.

українців у СРСР¹⁵. Науковці Інституту готували лекційні курси польською й українською мовами, які за згодою відповідних органів могли бути прочитані перед студентами вищих освітніх закладів або інших наукових організацій Польщі. УНІ організував постійно діючі курси українською мовою у Варшаві та інших польських містах.

Інститут розгорнув широку видавничу діяльність¹⁶. Зокрема, були надруковані монографії: Д. Дорошенко. Історія України; О. Доценко. Зимовий похід 1920 р.; І. Івасюк. Кредитна кооперація в Україні; О. Лотоцький. Автокефалія і його ж «Сторінки минулого», а також «Матеріали до історії війни 1920 р.». У царині української літератури й літературознавства до найцінніших публікацій УНІ належать повне зібрання творів Тараса Шевченка у шістнадцятьох томах (вийшло тринадцять). Редактором повного зібрання творів став П. Зайцев, головою редакційної комісії – О. Лотоцький, секретарем – Р. Смаль-Стоцький¹⁷. Серед публікацій УНІ поруч з чисто теоретичними академічними працями бачимо серйозні розвідки із статистики, економіки й адміністративного управління Радянської України. Вчені УНІ не лише вивчали стан справ у СРСР, а й пропагували ідеї визволення неросійських народів з-під «більшовицького ярма»¹⁸. У СРСР ця діяльність розцінювалася не інакше як ворожа антирадянська пропаганда.

З метою організації українсько-польської наукової співпраці в галузі історії, літератури і мови у грудні 1933 р. була створена при УНІ у Варшаві спеціальна Комісія з досліджень польсько-українських проблем. Вона об'єднувала польських і українських дослідників професорів Варшавського університету й поділялася на дві секції: історичну та філологічну¹⁹. До складу Комісії входили: голова – Марселі Гандельсман; заступники – О. Лотоцький і С. Шобер, секретар – Р. Смаль-Стоцький. Історичною секцією керував професор Варшавського університету О. Галецький, заступник – М. Кордуба. Мовно-філологічною секцією керував С. Слонський, заступник – Р. Смаль-Стоцький. 22 лютого 1934 р. під керівництвом професора О. Галецького відбулося перше засідання історичної секції, на якій з доповіддю виступив професор М. Кордуба.

Активним членом Комісії з досліджень польсько-українських проблем виступав відомий пілсудчиківський теоретик Л. Василевський. У рамках співпраці польських вчених з УНІ були видані дві монографії: Л. Василевського

¹⁵ Ukraiński Insytut Naukowy w Warszawie // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1932. – Nr 2 (2). – S.44–46 ; Lewandowski J. «Prometeizm» – koncepcja polityki wschodniej piłsudczyzny (Część 1) // Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej (seria historyczna). – Warszawa, 1958. – № 2. – S. 134.

¹⁶ Z Ukraińskiego Instytutu Naukowego w Warszawie // Wschód-Orient. – Październik 1932 – maj 1933. – R. IV. – № 1–2 (9–10). – S. 98–99.

¹⁷ Zbiorowe wydanie dzieł Szewczenki // Biuletyn Polsko-Ukraiński (BPU). – 1934. – R. III – 4 listopada – № 44 (79). – S. 2–4.

¹⁸ Шульгин О. Без території... – С. 61.

¹⁹ Z życia Ukraińskiego Instytutu Naukowego w Warszawie // BPU. – 1934. – R. III. – 18 lutego. – № 7 (42). – S. 9 ; Ukraińsko-Polska współpraca naukowa // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1934. – R. III – 4 marca. – № 9 (44). – S. 9.

«Українське питання як міжнародна проблема»²⁰ і М. Гандельсмана «Українська політика князя Адама Чарторийського напередодні Кримської війни», рукопис якої зберігається в Польській бібліотеці в Парижі²¹.

У порозумінні з польським радіо наукові працівники УНІ щомісяця проводили популярні лекції: О. Лотоцький, Н. Гловінський, Г. Лазаревський, Р. Смаль-Стоцький. 20 січня 1934 р. відбулася перша лекція з циклу українських радіопередач, яка була прочитана О. Лотоцьким на тему «Українське друковане слово». На 14 квітня було заплановано лекцію Р. Смаль-Стоцького на тему «Діяльність Українського наукового інституту у Варшаві»²².

Співробітники УНІ підтримували зв'язки з науково-культурними установами українців у Чехословаччині й Галичині. У списку жертводавців Музею визвольної боротьби України у Празі був Український науковий інститут у Варшаві. Загальна сума пожертви була незначною – 110 зл., що на той час становило 3500 чеських крон, але важливою була національна солідарність українців²³. З Варшави надходили книги для галицьких читалень «Просвіта» в селах Сопів, Тисменичани і Балинци Станіславівського воєводства²⁴, а також Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові, секретарем якого 24 березня 1935 р. був обраний відомий історик І. Крип'якевич²⁵.

Поряд із чисто науковою метою створення УНІ мало й політичну складову. Утворення УНІ мало не лише нейтралізувати німецьку й чеську антипольську пропаганду в українському еміграційному середовищі, а й створити враження, що Польща дбає про розвиток української культури. У 20-х рр. ХХ ст. значним інтересом до емігрантів з Росії відзначалися лідери націонал-соціалістичної партії Німеччини. Вони організували Український науковий інститут у Берліні, даючи можливість об'єднатися навколо нього емігрантам, які перебували в опозиції до тих національних центрів, що співпрацювали з Польщею²⁶. Директором цього закладу був генерал Гренер, який за часів Української держави гетьмана П. Скоропадського перебував у складі німецьких окупаційних військ у Києві. Німці традиційно підтримували монархічний табір П. Скоропадського. Однак МЗС Німеччини прагнуло, щоб Український науковий інститут у Берліні об'єднував якомога ширші політичні напрямки еміграції. Тут працювали також петлюрівці, зокрема капітан Дмитренко. При Інституті функціонував інтернат для потреб української молоді. Українцям надавалися

²⁰ Wasilewski L. Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe / L. Wasilewski. – Warszawa : Druk P. Pyz, 1934. – 146 s.

²¹ ВРР, Akta Marceli Handelsmana, sygn. 4190 («Polityka ukraińska ks. Adama Czartoryskiego przed wojną Krzyską». Rps.), (Cz. 1, 2, 3).

²² Z życia Ukraińskiego Instytutu Naukowego w Warszawie // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1934. – R. III. – 11 lutego. – №6 (41). – S. 7.

²³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3532, оп. 1, спр. 6, арк. 23.

²⁴ Там само, арк. 251, 55, 60.

²⁵ Там само, спр. 4, арк. 106.

²⁶ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Oddział II Sztabu Głównego, 1.303.4.5782, k.607 (Ustne sprawozdanie mjra Dąbrowskiego z dn. 9 marca 1934 r.).

стипендії для здобуття вищої освіти у Празі й Парижі. Дослідження українських вчених отримували фінансування від державних структур Німеччини²⁷.

Починаючи з 1920 р. чеський уряд виділяв чималі кошти для підтримки військових кадрів галичан з метою їх використання в антипольських акціях²⁸. З 1924 р. до Чехії почала прибувати петлюрівська еміграція й зростати антипольська пропаганда в її середовищі з боку чеських властей. Прояви або певна активність польських урядовців у напрямку виселення з Польщі українців-петлюрівців особливо обурювала Ю. Пілсудського, який вважав це проявом недалекоглядної політики²⁹. Уряд Чехословацької республіки, в свою чергу, виділяв кошти для функціонування на своїй території освітніх і національно-культурних закладів для українців: Український вільний університет з двома факультетами (1921–1945 рр.), Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова (1923–1933 рр.), Українська академія пластичного мистецтва (1923–1952 рр.), Музей визвольної боротьби України (1925–1948 рр.) у Празі; Українська господарська академія з трьома факультетами (1922–1932 рр.), Український технічно-господарський інститут з трьома відділами (1932–1945 рр.) в Подебрадах; Українська гімназія (1925–1945 рр.) у Модржанах³⁰. На противагу їм існування УНІ у Варшаві давало можливість зацікавленим польським чинникам бути компетентними в українських справах і реалізувати власні політичні завдання. Завдяки успішному функціонуванню УНІ Польща перетворювалася в єдиний вирішальний чинник в українському питанні³¹.

У політичній діяльності УНІ найвпливовішою особою був Р. Смаль-Стоцький. Він був не лише науковцем та автором багатьох праць із славістики й історії, а й видатним політичним діячем. Поряд з активною діяльністю в Державному Центрі УНР Р. Смаль-Стоцький був учасником міжнародного прометеївського руху, який під патронатом Польщі об'єднав політичних емігрантів з республік СРСР. В орбіті політичних впливів ідеології і практики прометеїзму перебували політичні вигнанці з Азербайджану, Грузії, України, Північного Кавказу, Криму, а також казанські татари, донські й кубанські козаки та інші. За влучним висловом І. Кедрина, саме Р. Смаль-Стоцький був серед українських діячів найметкішим зв'язковим з польською верхівкою³². Він став фактичним організатором і керував роботою УНІ протягом усього періоду існування 1930–1939 рр., незважаючи на те, що офіційно перебував «у тіні» директора О. Лотоцького.

²⁷ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), sygn. 5315, k. 110 (Kwestia ukraińska a Polska. 17 stycznia 1928 r.).

²⁸ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. I.303.4.5561, k. 30 (Stosunki Polsko-Prometeuszowskie. Referat polityczny, obrazujący genezę sprawy, założenia ideologiczne i formy organizacyjne współdziałania Polsko-Prometeuszowskiego. 1939 r.).

²⁹ Ibid., k.31.

³⁰ Мушинка М. Архіви української еміграції з Чехо-Словаччини (1917–1945): Сучасний стан і місія зберігання / М. Мушинка // На службі Клію... – С. 535.

³¹ AAN, MSZ, sygn. 5315, k. 112 (Kwestia ukraińska a Polska. 17 stycznia 1928 r.).

³² Цит за: Портнов А. Наука у вигнанні... – С. 164; Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини й коментарі / А. Портнов. – Нью-Йорк: Червона калина, 1976. – С. 209.

У листопаді 1932 р. було укладено польсько-радянський договір про ненапад. У зв'язку із цим прометеївська діяльність набрала більш законспірованих форм, а її керівництво перейняла так звана Експозитура №2 Відділу II Головного штабу Польщі. Р. Смаль-Стоцький користувався довір'ям цієї інституції й був причетний до організації прометеївського часопису «Бюлетень польсько-український»³³. Він, залишаючись заступником міністра закордонних справ УНР, виконував таємні доручення Експозитури № 2, за що отримував 150 злотих на місяць³⁴. У часи світової економічної кризи 1929–1933 рр., коли відбулося зменшення видатків на прометеївські акції розмір грошової допомоги для українського професора залишався незмінним³⁵.

Виконуючи завдання Відділу II Головного штабу, Р. Смаль-Стоцький здійснював подорожі європейськими містами, зустрічався з провідними політиками різних країн, збирав необхідну інформацію, популяризуючи при цьому ідею визволення народів. Серед відвіданих міст були Брюссель, Женева, Данціг, Перуджа, Чернівці³⁶.

У середині 1936 р. Р. Смаль-Стоцький здійснив низку зустрічей у Берліні та Лондоні на прохання МЗС Польщі. Він виступав з лекціями на тему національних відносин у СРСР, проводив бесіди із впливовими особами³⁷. Найбільше цікавила українського професора можливість налагодження співпраці в руслі міжнародного прометеївського руху.

Ставлення до прометеївського руху та її інституцій як у світі, та і в самій Польщі не було однозначним. Більшість відомих польських вчених, не бажаючи бути заангажованими в політиці, свідомо уникали співпраці³⁸. Неприйняття науковими колами діяльності УНІ вилилося на сторінки преси. З цього приводу відбулася публічна полеміка на сторінках газети «Дзєннік популярни». У надрукованім огляді української преси від 2 лютого 1937 р. йшлося про те, що «...уряд УНР пана Лівницького користується підтримкою тих польських кіл, старанням яких створений УНІ, будучи нічим іншим як його міністерством пропаганди...»³⁹. Професор М. Гандельсман заявив протест, у якому підкреслював виключно науковий характер інституту⁴⁰. У наступному номері газети анонімний дописувач гостро критикував аргументи професора, звертаючи увагу не лише на політичну заангажованість керівництва УНІ, а й всієї інституції.

³³ Dagilis W. Z problemów kultury ukraińskiej w II Rzeczypospolitej / W. Dagilis // Akcent. – 1990. – № 1–2. – S. 166.

³⁴ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.5692, k 14.

³⁵ Руккас А. Польська фінансова підтримка еміграційного уряду Української Народної Республіки / А. Руккас // Історія та історіографія в Європі. – К., 2006. – Вип. 4 : Німецько-французькі та українсько-польські взаємини у ХХ столітті. – С. 94.

³⁶ Шульгин О. Без території... – С. 71.

³⁷ AAN, MSZ, sygn. 5218 (Wicedyrektor Departamentu Politycznej do Pana Ambasadora RP w Berlinie), k.278.

³⁸ Lewandowski J. «Prometeizm» – koncepcja polityki wschodniej państwa (Część 1) / J. Lewandowski // Biuletyn Wojskowej Akademii Politycznej (Seria historyczna). – Warszawa, 1958. – № 2. – S. 134.

³⁹ Przegląd prasy ukraińskiej // Dziennik Popularny. – 1937. – 2 lutego.

⁴⁰ Dziennik Popularny. – 1937. – 13 lutego.

Політика прометеїзму й діяльність окремих прометеївських організацій викликала нищівну критику в СРСР. Керівник самостійного реферату «Росія» МЗС Польщі від 22 червня 1934 р. одержав рапорт польського Генерального консульства в Харкові з інформацією про те, що в радянській українській пресі прозвучали брутальні висловлювання про діяльність Українського наукового інституту у Варшаві⁴¹. В одній із центральних радянських газет, зокрема, повідомлялося, що під «...під гучною назвою «українського наукового інституту» у Варшаві ховається одна з філій польської охранки». Наукового співробітника інституту професора Б. Лепкого в статті названо «ундо-фашистським спецом у справах святкування Шевченка», а інших його колег – «ундо-петлюрівцями»⁴². Як бачимо, в Радянському Союзі були добре обізнаними з ідеологічною складовою діяльності УНІ, а гострі нападки в пресі свідчили про перебіг радянсько-польської інформаційної війни, яка в латентній формі продовжувалася весь міжвоєнний період, затухаючи і спалахуючи, залежно від зміни міжнародної політичної ситуації.

Отже, Український науковий інститут у Варшаві був органічною ланкою в структурі прометеївських організацій міжвоєнної Польщі. Поряд із плідною науковою діяльністю, яка принесла багато користі для розвитку української науки й культури, співробітники УНІ вивчали політичну та соціально-економічну ситуацію в СРСР і займалися пропагандою ідей прометеїзму. До початку Другої світової війни політична діяльність інституту стала продовженням традицій польсько-української співпраці, започаткованих Варшавською угодою 1920 р., та спільним походом проти більшовиків на Київ.

⁴¹ CAW, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. 1.303.4.5622, k. 21 (Sprawy polskie w prasie ukraińskiej 12.VII.1934 r.).

⁴² К. Л. Варшавський балаган // Вісті. – 1934. – 1 квітня. – № 75. – С. 3.

Російський чинник у суспільно-політичному житті галицьких українців напередодні Першої світової війни

Напередодні Першої світової війни визначальні установки російської зовнішньої політики впливали зі стратегічного становища Росії, її військового й економічного потенціалу, статусу великої держави, об'єктивного співвідношення сил у світі, а також менталітету та історичних традицій правлячих кіл. У цьому зв'язку особливу увагу привертають імперські геополітичні інтереси в Східній Галичині.

Незважаючи на появу останнім часом у вітчизняній¹ і зарубіжній історіографії² ряду наукових розвідок про окремі аспекти етнополітичного руху галицьких українців на початку ХХ ст. у контексті впливу на них російського чинника та спроби концептуальних узагальнень, ця тема ще не вичерпана. Завданням цієї розвідки стало висвітлення практичних дій урядових кіл та громадських організацій Росії, спрямованих на інкорпорацію Східної Галичини до складу Російської імперії.

Посилення уваги з боку політичної еліти Росії до становища українського населення Східної Галичини було наслідком загострення російсько-австрійських взаємин та поширення в середовищі імперського політикуму панславістичних настроїв, які лягли в основу масової пропаганди у російському суспільстві ідеї слов'янської єдності, що формувала ідеалізоване уявлення про єдність російського народу від Карпат до Камчатки та ідеально вписувалася в концепцію «виправлення кордонів» на заході Росії³.

Інший не менш важливий чинник, який примусив бюрократію Росії уважно прислухатися до закликів націоналістів завершити історичне об'єднання російського народу й укріпити «Імперію росіян», – це національний рух

¹ Москвофільство: документи і матеріали / вступна стаття, комент. та добірка документів Сухого О. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 236 с. ; Добржанський О. В. Російські консульства на західноукраїнських землях та українці Галичини і Буковини у другій половині XIX – на початку ХХ ст. / О. В. Добржанський // Проблеми історії України XIX – поч. ХХ ст. – 2003. – Вип. V. – С. 112–122 ; Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція (сер. XIX – 1914 р.) / С. Макарчук // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – 1997. – Вип. 32. – С. 82–89 ; Сухий О. «Галицько-російське благодійне товариство» та головні напрями його діяльності / О. Сухий // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка : зб. наук. праць. – 1992. – Вип. 2. – С. 105–109.

² Бахтурина А. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Бахтурина ; В. В. Шелохаев (предис.) ; Ассоциация исследователей российского общества XX века. – М. : АИРО–XX, 2000. – 239 с. ; Клопова М. Внешняя политика России и проблемы Галиции накануне Первой мировой войны (к постановке вопроса) / М. Клопова // Вестник Московского университета. – Сер. 8 : История. – 1999. – № 3. – С. 36–47. ; Пашаева Н. Очерки истории русского движения в Галичине XIX–XX вв. / Н. Пашаева. – М., 2001. – 201 с.

³ Бахтурина А. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Бахтурина ; В. В. Шелохаев (предис.) ; Ассоциация исследователей российского общества XX века. – М. : АИРО–XX, 2000. – С. 7.

всередині держави. Політика русифікації в межах Російської імперії і протидія проникненню «сепаратистських» тенденцій із-за кордону набували особливої актуальності в умовах підвищеного прагнення до культурної автономії чи політичної незалежності окремих частин імперії. З огляду на вказані причини російські державні та громадські лідери надавали дуже важливого значення Східній Галичині, на території якої відбувалися активні процеси суспільно-політичного відродження серед поляків та українців, які активізували давню національну проблему Росії – польське питання – й одночасно породжували нову – українську⁴.

Відзначимо, що російське зовнішньополітичне відомство традиційно намагалось зберегти status quo в регіоні, не допустити впливу польських і українських партій на австро-російські взаємини, а також проникнення негативних настроїв на територію Російської імперії. У той же час російська дипломатія дуже стримано ставилася до ідеї підтримки проросійських рухів у Східній Галичині, оскільки боялася бути звинуваченою австрійським урядом у втручанні у внутрішні справи Австро-Угорської монархії.

Однак після першої російської революції ситуація істотно змінилася. У 1905 – 1907 рр. у Міністерстві закордонних справ Росії відбувається активний пошук нових підходів щодо вирішення проблем, пов'язаних зі Східною Галичиною. Деякі високопоставлені діячі російської зовнішньої політики, включаючи міністра закордонних справ С. Д. Сазонова, виступали за більш виважений підхід до українського та польського національних рухів, відмовляючись розуміти їх як виключно антиросійські. При цьому С. Сазонов постійно підкреслював, що жорстка політика щодо поляків Царства Польського у випадку майбутньої війни з Австро-Угорщиною може згубно позначитися на орієнтації польського та українського населення і привернути його на бік австрійців⁵.

Одночасно частина російських дипломатів, особливо ті, які мали безпосереднє відношення до Східної Галичини, наприклад, посол у Відні М. М. Шебеко, керуючий консульством у Львові Верховцев та інші виступали за більш активну політику російського уряду щодо підтримання проросійських рухів на цій території. Зокрема, 14 червня 1913 р. у донесенні, адресованому Міністерству закордонних справ Росії, Верховцев рекомендував приділити більше уваги поширенню та фінансовій підтримці в Східній Галичині російської православної церкви як об'єднуючого чинника всіх слов'янських земель; надати місцевим селянам можливість отримувати дешевий кредит; сприяти поширенню в регіоні російських періодичних видань шляхом зниження цін на такі газети, як «Свет», «Нива», «Киевлянин» та «Новое время»⁶.

Незважаючи на відсутність у російських державних діячів єдиних поглядів щодо політичного курсу в Східній Галичині напередодні Першої світової

⁴ Там само. – С. 41.

⁵ Сазонов С. Д. Воспоминания / С. Д. Сазонов. – М. : Международные отношения, 1991. – С. 75.

⁶ Москвофільство: документи і матеріали / вступна стаття, коментарі та добірка документів Сухого О. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – С. 157–158.

війни, ця територія цікавила їх у декількох відношеннях: як театр можливого військового конфлікту з Австро-Угорщиною і територія, яка може увійти до складу Російської імперії під час мирного врегулювання, як джерело українського і польського національного руху, здатного дестабілізувати ситуацію в Наддніпрянській Україні та Королівстві Польському⁷.

На вироблення більш активної позиції російського зовнішньополітичного відомства щодо Східної Галичини чималий вплив справила російська громадська думка. Питання про становище та історичну долю слов'янства викликало цікавість у всіх легально діючих у Росії сил до неославістського руху (неославізму). Прихильники нової інтерпретації ідеї слов'янської єдності висували положення про необхідність економічної і культурної співпраці слов'янських народів на демократичних засадах «свободи, рівності і братерства».

Суспільно-політична ситуація у Східній Галичині була однією з улюблених тем дискусій у неославістських колах. Ліберальне крило неославістів, до якого в Росії належало московське Товариство слов'янської культури, відстоювало ліберальні засади проведення української політики у межах імперії. У 1910 р. представники української секції Товариства писали: «Те, що в закордонній Україні набуло повне визнання і право громадянства, нам доводиться не тільки відстоювати, але й доводити крок за кроком. Ми повинні ще переконати російське суспільство, що українці в історичному і етнографічному відношенні повністю самостійна нація, а українська мова це не говір, не наріччя, мова – яка має право на самостійне існування...»⁸.

Проте, пропонуючи вирішення українського питання шляхом збереження національно-культурних прав українського народу, члени Товариства слов'янської культури, більшість якого складала кадети, переслідували конкретні внутрішньо-і зовнішньополітичні цілі. Насамперед лібералізація національної політики щодо слов'янських народів імперії мала сприяти відновленню престижу й довіри до Росії з боку південних і західних слов'ян. Окрім цього, проукраїнська позиція Товариства повинна була підсилити політичний вплив партії кадетів серед українських політичних сил Наддніпрянщини⁹.

Становище в Східній Галичині ставало предметом обговорення і петербурзького Товариства слов'янської взаємності. У вирішенні українського питання воно відстоювало консервативні позиції. Більшість його членів – помірковано праві та октябристи – відповідно до своїх поглядів на національне питання висловлювалися про загрозу українського національного руху для Російської імперії, отже, про необхідність культурної боротьби з ним. Не поділяли таких поглядів тільки деякі члени Товариства, зокрема його голова

⁷ Клопова М. Внешняя политика России и проблемы Галиции накануне Первой мировой войны (к постановке вопроса) / М. Клопова // Вестник Московского университета. Сер. 8 : История. – 1999. – № 3. – С. 40.

⁸ Бахтурина А. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Бахтурина ; В.В. Шелохаев (предис.) ; Ассоциация исследователей российского общества XX века. – М. : АИРО–XX, 2000. – С. 41.

⁹ Ковальчук Н. Російські слов'янські товариства та українське питання на поч. XX ст. / Н. Ковальчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1998. – № 33. – С. 140–141, 143.

О. Шахматов та О. Погодін. Але їхні українські симпатії мали швидше науковий та особистий характер і загалом не впливали на його політику¹⁰.

Керівництво слов'янських організацій у Росії ставило перед собою завдання пробудити інтерес російського суспільства й особливо Державної думи та вищих урядових структур до Східної Галичини з тим, щоб зробити галицьке питання частиною російської політики. Упродовж першого десятиліття ХХ ст. у Росії масово видавалися праці з історії та культури Галичини, в яких цей край розглядався як «віками відірвана частина російського тіла», а український національний рух – штучний витвір ворожого Заходу, насамперед Німеччини, який мав на меті знищити в галичанах любов до православ'я, самодержавства і Росії¹¹. Вони широко пропагували боротьбу з українством «як хворобливим наростом на здоровому тілі російського народу» і вбачали в ньому «один із найважливіших моментів у загальному, вміло складеному плані німецького просування на схід і південь Європи»¹².

З огляду на це привертають увагу дослідження голови Слов'янського комітету в Петербурзі графа В. О. Бобринського. Ілюструючи національну спорідненість населення Східної Галичини з росіянами, автор у своїх працях характеризував український національний рух як деструктивний, абсолютно нежиттєздатний, штучно створений австрійською владою при допомозі поляків¹³. Він неодноразово звертався до уряду Австро-Угорщини із пропозицією про визнання російської мови рівною українській, очевидно, сподіваючись, що в майбутньому це можна буде використати як аргумент для обґрунтування приналежності краю до імперії.

Початок ХХ ст. ознаменувався у Східній Галичині активізацією москвофільського руху. Так, у 1900 р. галицькі москвофіли утворили у Львові політичне об'єднання «Русская народная партия». Ініціаторами його утворення стала частина москвофілів на чолі з В. Дудикевичем і Д. Марковим, які відстоювали повну національну і культурну єдність галицьких українців з росіянами¹⁴.

Для підтримки діяльності москвофілів у Східній Галичині 15 грудня 1902 р. у Петербурзі було засноване «Галицько-російське благодійне товариство». Згідно зі статутом, діяльність Товариства обмежувалася наданням «різноманітної моральної та матеріальної підтримки «русским» галичанам та їх

¹⁰ Ковальчук Н. Олександр Погодін як ідеолог російського панславизму / Н. Ковальчук // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 50. – С. 168–169.

¹¹ Белгородский А. Галиция – исконное достояние России / А. Белгородский. – М.: Изд. Сытина И. Д., 1914. – 46 с.; Гумецкий И. Значение русского Прикарпатья для России. Прикарпатье, будущее второе Привамурье для России, в предыдущей ей борьбе с вероломной Западной Европой / И. Гумецкий. – С. Пб.: Тип. Комарова, 1904. – 112 с.; Лагова Н. Галичина / Н. Лагова. – Петроград, 1915. – 123 с.

¹² Флоринский Т. Зарубежная Русь и ее горькая правда / Т. Флоринский. – К.: Тип. Горбунова, 1900. – 28 с.; Казанский П. Русский язык в Австро-Венгрии / П. Казанский. – Одесса: Тип. «Техник», 1912. – 79 с. (Отд. отт. из VII Записок вып. Юридич. фак. Имп. Новоросс. Универ.); Будилович А. О. О единстве русского народа / А. О. Будилович. – Пб., 1907. – 43 с.

¹³ Бобринский В. Пражский съезд. Чехия и Прикарпатская Русь. Издание в пользу Галицко-Русского общества в Петербурге / В. Бобринский. – С. Пб.: Тип. Т-ва «Свет», 1909. – [8], 127 с.

¹⁴ Ріпецький С. Москвофільство / С. Ріпецький // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т. 5. – С. 16–53.

сім'ям, що тимчасово або постійно проживали в Петербурзі, а також сприянням в ознайомленні російської громадськості з Прикарпатською Руссю, її минулим і сучасністю¹⁵. Російські урядові кола розглядали «Товариство» як важливий засіб впливу на австрійські справи. Не дивно, що згодом куратором цієї організації стала донька царя Миколи II велика княжна Тетяна, а саме товариство почали називати, відповідно, «Тетянинським комітетом».

1 червня 1909 р. Міністерством внутрішніх справ Росії був затверджений новий статут «Товариства», написаний В. Дудикевичем. Згідно з цим документом, його мета і завдання полягали в тому, щоб «сприяти культурному єднанню руських галичан, буковинців і угорусів з російським народом у Росії і надавати всіляку матеріальну і моральну підтримку в їх прагненні до економічного процвітання»¹⁶. Головою організації було обрано графа В. Бобринського, який активно втілював в життя ідею допомоги і братання «Державної Русі» своїй забутій сестрі – «Під'яремній Русі»¹⁷.

Основні напрями діяльності «Галицько-російського благодійного товариства» зводилися до пересилання російської літератури та налагодження стосунків з «руськими» народними читальнями у Східній Галичині. Лише для шкільної молоді цього краю впродовж 1910–1914 рр. було надіслано 6 тис. книг¹⁸. Відзначимо, що за роки діяльності «Товариства» жодного разу не було відмовлено в наданні галичанам російських книг, журналів і газет, інколи члени товариства виписували газети за свої кошти¹⁹.

«Товариство» під своєю опікою тримало і москвофільські школи (понад 20 бурс. – І.К.). Невідомий автор, колишній вихованець бурси Народного Дому, залишив цікаві спогади про своє перебування в цьому навчальному закладі. Зокрема він наголошував, що вся навчально-виховна робота вчительського складу бурси була спрямована на те, щоб у її вихованців збереглася тверда віра, «що вони є частиною великого російського народу...»²⁰.

Значну увагу члени «Галицько-російського благодійного товариства» приділяли галицьким православним громадам. У лютому 1909 р. під керівництвом архієпископа волинського Антонія розпочався збір пожертвувань на будівництво православного храму в с. Залуччя Снятинського повіту²¹. Певну

¹⁵ Сухий О. «Галицько-російське благодійне товариство» та головні напрями його діяльності / О. Сухий // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка : зб. наук. праць. – 1992. – Вип. 2. – С. 105

¹⁶ Там само. – С. 105.

¹⁷ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник : у 2 ч. / за ред. В. Ф. Панібудьласка. – К. : Вища школа, 1997. – Ч. 1. – С. 387.

¹⁸ Сухий О. «Галицько-російське благодійне товариство» та головні напрями його діяльності / О. Сухий // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка : зб. наук. праць. – 1992. – Вип. 2. – С. 106.

¹⁹ Галицко-Русское благотворительное общество в Санкт-Петербурге. – С. Пб. : Надежда, 1908. – С. 9.

²⁰ Пашаева Н. Очерки истории русского движения в Галичине XIX-XX вв. / Н. Пашаева. – М., 2001. – С. 127.

²¹ Москвофільство: документи і матеріали / вступна стаття, коментарі та добірка документів Сухого О. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – С. 55.

роботу «Товариство» проводило і серед москвофільськи налаштованої молоді. Основні її форми – це навчання окремих галичан у Росії за його кошти.

У передвоєнні роки галицькі москвофіли посилили проросійську агітацію, чому значно сприяла фінансова підтримка з-за кордону. Небезпека проникнення зі Східної Галичини в Росію українського сепаратизму примусила Міністерство внутрішніх справ і Міністерство фінансів Росії прийняти рішення про регулярне виділення грошей на допомогу «прикарпатським руським». Це відчували навіть рядові москвофіли, що вважали російську грошову допомогу як само собою зрозумілу. Зокрема, у 1904 р. москвофільська організація «Руська Рада» звернулася до повітових філій «Товариства ім. М. Качковського» за порадою: вносити чи не вносити прохання про грошову допомогу «Товариству» до Крайового сейму. Поради поступили практично від усіх філій. Одні рекомендували просити допомоги, інші ні, мовляв, і самі себе добре утримуємо. З-поміж інших виділяється порада, що надійшла з м. Золочів: «внести на те місце прохання куди потрібно і отримати не 100-200 крон, а 2–3 тисячі, чим і перед світом похвалитися було б не соромно»²².

Погіршення двосторонніх відносин, особливо після окупації Боснії і Герцоговини австро-угорськими військами 1908 р., змусили консулів у Львові і Чернівцях значно активізувати діяльність по наданню матеріальної допомоги західноукраїнським старорусинам. Головним ідеологом цієї підтримки виступив секретар консульства у Празі колезький асесор М. Казанський. У доповідній записці від 11 серпня 1913 р. секретар консульства писав: «Російська підтримка галицько-руської партії могла б втілитися: 1) у більш значному, ніж тепер, і планомірному асигнуванні коштів на пропаганду російської ідеї; 2) у запровадженні якомога більш строгого контролю над їхніми витратами; 3) у спрямуванні політики галицько-руської партії в бажаному для нас напрямку»²³. Крім того, автор переконливо рекомендував приділити значно більше уваги всілякому заохоченню переходу греко-католиків у православну віру. На підтримку такої акції тільки у 1914 р. обер-прокурор Святого Синоду імперії В. Саблер запросив 29 тис. руб.²⁴.

На початку 1913 р., за поліційними повідомленнями, граф В. Бобринський на прохання галицької делегації у складі Г. Малєца (львівська москвофільська фінансова установа), Л. Качмарника («Лемковская каса» в Горлицях) і доктора Сав'юка (Санок) надав для фінансових москвофільських інституцій Східної Галичини 2 млн. руб.²⁵. У тому ж 1913 р. часопис «Новое время» повідомляв, що Святіший Синод виділив на «бідних голодуючих галичан» 5 тис. руб.²⁶. З російської грошової допомоги формувалися стипендіальні фонди для

²² Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 182, оп. 1, спр. 113, арк. 8–8 зв.

²³ Добржанський О. В. Російські консульства на західноукраїнських землях та українці Галичини і Буковини у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. В. Добржанський // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – 2003. – Вип. V. – С. 119–120.

²⁴ Москвофільство: документи і матеріали / вступна стаття, коментарі та добірка документів Сухого О. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – С. 104.

²⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2321, арк. 2–3.

²⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2326, арк. 50.

учнів москвофільських бурс і студентів²⁷, у яких за невелику платню діти отримували житло, харчування, а також елементи патріотичного виховання – уроки російської мови²⁸.

Фінансуванням галицьких москвофілів займалися і російські громадські організації, зокрема «Санкт-Петербурзьке слов'янське благодійне товариство», Особлива нарада зі слов'янського питання при «Русском собрании». Для цього вони використовували урядові субсидії²⁹. До того ж на потреби Російської народної партії у Східній Галичині Міністерство внутрішніх справ та Міністерство фінансів Росії щорічно виділяло 85 тис. рублів³⁰, що також зайвий раз засвідчує про стратегічну важливість даної території для інтересів Російської імперії.

Багато урядовців, особливо з відомства Міністерства закордонних справ, розуміли, що фінансова підтримка політичних течій на території іншої держави могла потягнути за собою серйозні зовнішньополітичні ускладнення. З цього приводу князь Л. П. Урусов писав, що «російський уряд не може офіційно підтримувати проросійські течії в Східній Галичині, підживлювати серед населення надію на відокремлення від Австро-Угорщини і приєднання до Росії». Але він наголошував, що «розважлива та обережна матеріальна і духовна підтримка Російської народної партії бажана, тоді як пропаганда приєднання до Росії в найближчому майбутньому може при сьгоднішніх обставинах лише пошкодити російському національному руху»³¹. У той же час російський посол у Відні М. М. Гірс взагалі наполягав на тому, щоб російські політичні партії в Східній Галичині не афішували свої наміри до возз'єднання із Росією і у такий спосіб уникали переслідувань з боку австрійської влади. Саме тому формально ініціатива в організації підтримки російської партії в Східній Галичині і Буковині на початку ХХ ст. належала російським громадським організаціям національного спрямування.

Початок Балканських воєн (1912–1913 рр.) і дальше загострення російсько-австрійських взаємин стали сигналом для ще більшої активності російських націоналістів щодо Східної Галичини. Керуючись такими мотивами, в 1913 р. В. Бобринський знову звернувся до уряду Росії з проханням збільшити розміри грошової допомоги галицьким москвофілам в Австро-Угорщині. Він пропонував знайти постійне джерело доходів і збільшити фінансування Російської народної партії в Східній Галичині до 200 тис. руб. на рік³².

²⁷ Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція (сер. ХІХ – 1914 р.) / С. Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 1997. – Вип. 32. – С. 87.

²⁸ Пашаєва Н. Очерки истории русского движения в Галичине ХІХ–ХХ вв. / Н. Пашаєва. – М., 2001. – С. 126.

²⁹ Лотоцький О. Сторінки історії / О. Лотоцький. – Варшава : Український науковий інститут, 1993. – Ч. 2. – С. 163–167.

³⁰ Бахтуріна А. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Бахтуріна ; В.В. Шелохаев (предис.); Ассоциация исследователей российского общества ХХ века. – М. : АИРО–ХХ, 2000. – С. 47.

³¹ Там само. – С. 47.

³² Там само. – С. 122.

Але незважаючи на те, що ні уряд, ні Міністерство закордонних справ Росії не схвалювали позицію російських націоналістів, проекти по збільшенню грошової допомоги Російській народній партії у Східній Галичині не залишилися поза їхньою увагою. Влітку 1913 р. це питання являло собою серйозну зовнішньополітичну проблему. Тому його вирішення було передано С. Сазонову. У серпні 1913 р. він повідомив міністра фінансів про логічність збільшення суми для підтримки «руської народності» в Австро-Угорщині до 200 тис. руб. на рік і отримав згоду за умови контролю зі сторони фінансових інституцій³³.

Українські національні політики, спостерігаючи за подіями в Росії, проведенням антиавстрійських акцій російськими слов'янськими товариствами та значною матеріальною підтримкою москвофільських діячів на території Австро-Угорщини, дійшли висновку, що російський слов'янський рух за своєю ідеологією тотожний із зовнішньополітичним курсом російської урядової політики, спрямованої на посилення політичного й економічного впливу на Балканах та зміцнення ідей російської гегемонії серед слов'ян³⁴.

Висловлювання російської політичної еліти щодо майбутнього Східної Галичини стали більш відкритими і радикальними напередодні нового світового конфлікту. Так, у червні 1914 р. російський посол у Відні заявив протест від імені своєї держави австро-угорському урядові з приводу проекту заснування українського державного університету у Львові, який мав бути створений у 1916 р. При цьому підкреслювалося, що подібний крок російський уряд буде розцінювати як ворожий випад проти себе, який зможе призвести до війни³⁵. У листі до С. Д. Сазонова з Відня від 24 жовтня 1913 р. князь Н. Кудашев писав, що «вища українська школа в умілих руках австрійського уряду і тих же поляків буде ефективною зброєю політичної боротьби з Росією і усім російським»³⁶.

Початок війни дозволив російській владі оприлюднити територіальні претензії до Австро-Угорщини і розпочати широкомасштабне втілення ідеї приєднання Східної Галичини до Російської імперії. Варто зазначити, що Росія володіла вагомими перевагами у боротьбі за українські землі. Східна Галичина, Буковина і Закарпаття, що входили до складу Австро-Угорщини, історично тяжіли до основної маси українських етнічних територій, які становили частину володінь царської імперії. На цьому базувався «легітимізм» загарбницьких вимог Росії.

Щоправда, низка сучасних російських дослідників Великої війни 1914-1918 рр. вважають, що Росія, вступаючи у війну, не мала чітко окреслених

³³ Москвофільство: документи і матеріали / вступна стаття, коментарі та добірка документів Сухого О. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – С. 93.

³⁴ Воюючий панславізм // Діло. – 1912. – 26 листопада ; Московське слов'янофільство // Діло. – 1913. – 4 квітня.

³⁵ Лазарович М. Зародження українського стрільцького руху в Галичині: причини й наслідки / М. Лазарович // Розбудова держави. – 1996. – № 3. – С. 54.

³⁶ Москвофільство: документи і матеріали / вступна стаття, коментарі та добірка документів Сухого О. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – С. 162–164.

планів щодо територіальних захоплень. На їх думку, вони склалися у ході військових дій. У той же час претензії на австро-угорську територію, висловлені великим князем Миколою Миколайовичем під час вступу російських військ у Східну Галичину, як зауважує російський історик Т. М. Ісламов, слід розглядати як пропагандистський жест, розрахований на публіку і зроблений після того, коли зупинити війну було вже неможливо. Цілком можна погодитися із твердженням цього ж автора, що особистий інтерес, тверезий розрахунок і раціональний підхід були більш очевидні в діях Англії і Франції, які мали вагомі причини добиватися поразки Німеччини. Політику російського самодержавства у Першій світовій війні Т. М. Ісламов вважає імпульсивною, ірраціональною і до кінця не продуманою в тому, що стосується перспектив і наслідків війни³⁷.

Отже, на початку ХХ ст. Східна Галичина зайняла важливе місце в зовнішній політиці Росії і стала об'єктом постійного інтересу з боку російського суспільства. Не бажаючи загострювати відносини Росії з Австро-Угорщиною, російські урядові кола в досліджуваній період певним чином дистанціювалися від суспільно-політичної ситуації Східної Галичини, прагнули реалізувати свої інтереси в краї за допомогою громадських організацій. Будуючи свою політику щодо Східної Галичини, урядові кола імперії значним чином спиралися на зростаючий інтерес до Росії у тогочасному українському суспільстві краю, розвиток якого характеризували складні націотворчі й модернізаційні пошуки.

³⁷ Ісламов Т. М. Австро-Венгрия в первой мировой войне. Крах империи / Т. М. Исламов // Новая и новейшая история. – 2001. – № 5. – С. 15.

Сучасна вітчизняна історіографія українсько-польських відносин у роки Другої світової війни: проблема Волині

Нинішній етап розвитку української історичної науки характеризується суттєвою активізацією дослідження вітчизняними науковцями стану доволі непростих українсько-польських відносин у роки Другої світової війни. Історія двосторонніх стосунків у роки минулої війни, що стала кульмінаційною подією українсько-польських конфліктів у XX столітті¹, не може вивчатися і без урахування діяльності ООН і УПА, трагічного протистояння між УПА й Армією Крайовою на західноукраїнських землях. Вони викликали й продовжують викликати значний суспільний резонанс, контрверсійні оцінки й тлумачення у вітчизняній і польській історіографіях, громадсько-політичному житті обох держав і народів, заважаючи гармонійному розвитку добросусідських стосунків між ними.

За останні майже два десятиліття українські науковці, отримавши доступ до раніше невідомих і недосяжних вітчизняних і зарубіжних архівних та історіографічних джерел, спрямували свої зусилля та увагу на дослідження історії українсько-польських відносин 30–40-х рр. XX ст., на публікацію і введення до наукового обігу нових документів і фактологічного матеріалу, з'ясування причин, перебігу й наслідків тривалого українсько-польського протистояння, яке з особливою силою вибухнуло в роки Другої світової війни й часто переростало у збройні конфлікти з багатотисячними людськими жертвами², як це сталося, зокрема, сім десятиріч тому, в 1943 р. на Волині.

У цьому контексті слід зазначити, що за роки, які минули після проголошення державної незалежності України, новітня українська історіографія збагатилася цілою низкою серйозних документальних і мемуарних видань, збірників матеріалів усеукраїнських і міжнародних, зокрема українсько-польських наукових конференцій і семінарів, окремими монографічними дослідженнями й великою кількістю статей, кандидатськими та докторськими дисертаціями, рецензіями, довідково-бібліографічними виданнями, що є яскравим свідченням започаткування вітчизняної історіографії українсько-польських відносин у роки

¹ Зашкільняк Л. Україна і Польща у XX столітті: між конфронтацією і союзом / Л. Зашкільняк // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття», (Чернівці, 16–18 травня 2000 р.). Доповіді і повідомлення. – Чернівці, 2001. – Т. 1. – С. 68.

² Льюшин І. І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. / І. І. Льюшин. – К., 2003. – 250 с.; його ж. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К., 2000. – 198 с.; його ж. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001. – 289 с.; його ж. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) – К., 2009. – 399 с.; Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки / Ю. Сливка. – Львів, 2003. – 50 с.; Цепенда І. С. Українсько-польські відносини 40–50-х років XX століття: етнополітичний аналіз / І. С. Цепенда. – К., 2009. – 387 с.

Другої світової війни як окремого й самостійного науково-дослідницького напрямку³.

Значний внесок у дослідження різноманітних аспектів цього питання, його наукове, концептуально-методологічне, джерелознавчо-історіографічне й фактологічне осмислення та узагальнення зробили К. Бондаренко, Г. Бухало, О. Буцько, М. Вегеш, С. Віднянський, В. В'ятрович, О. Гайдай, М. Гетьманчук, Т. Гонтар, Я. Грицак, Р. Грицьків, Б. Гудь, Т. Гунчак, Я. Дашкевич, В. Дзьобак, Л. Зашкільняк, А. Заярнюк, С. Іващук, Я. Ісасвич, І. Ільюшин, А. Кентій, Ю. Киричук, І. Козловський, К. Кондрацюк, В. Косик, С. Кульчицький, В. Кучер, М. Кучерепа, О. Лисенко, В. Литвин, М. Литвин, Ю. Макар, С. Макарчук, А. Павлишин, І. Патриляк, А. Руккас, А. Русначенко, В. Сергійчук, Ю. Сливка, Г. Стародубець, С. Ткачов, В. Трофимович, Б. Хаварівський, В. Ханас, І. Цепенда, Ю. Шаповал, М. Швагуляк та інші українські історики.

Велике значення для організації та диверсифікації досліджень українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, місця і ролі ОУН і УПА в українсько-польському протистоянні, їх кадрового й матеріального забезпечення та апробації мали діяльність створених у 1997 р. Урядової комісії і робочої групи Інституту історії України НАН України з вивчення діяльності ОУН і УПА, а також робочої групи експертів для проведення додаткових наукових досліджень трагічних подій на Волині в 1943–1944 рр., сформованої у 2003 р. при апараті Ради національної безпеки і оборони України за дорученням Президента України.

Вагомий внесок у становлення і розвиток сучасної вітчизняної історіографії досліджуваної проблеми зробили міжнародні наукові семінари «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни», які відбулися в 1996–2005 рр. по чергово в Луцьку та Варшаві й об'єднали провідних українських і польських істориків. Головне завдання семінарів полягало в пошуку спільних підходів до оцінки минулого, у визначенні тих питань, з яких позиції українських і польських фахівців збігаються, а з яких є помітні розходження, що потребують подальших досліджень⁴. Важливе джерелознавче й історіографічне значення мають наукові збірники «Україна – Польща: важкі питання», що побачили світ

³ Див.: Грицьків Р. Діяльність Української Повстанської Армії у висвітленні польської історіографії (період Польської Народної Республіки) / Р. Грицьків // Український визвольний рух. Збірник 9. – Львів, 2007. – С. 280–299; його ж. Історіографічне значення матеріалів міжнародних семінарів «Україна – Польща: важкі питання» у дослідженні історії Української Повстанської Армії періоду Другої світової війни // Там само. Збірник 1. – Львів, 2003. – С. 190–203; його ж. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Там само. – Зошит № 2. – Львів, 2003. – С. 148–170; Здіорук С. І. Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945–1998 рр.) / С. І. Здіорук, Л. В. Гриневич, О. І. Здіорук. – К., 1999. – 173 с.; Кондрацюк К. Волинська трагедія 1943 року в оцінках сучасних українських і польських істориків / К. Кондрацюк // У пошуках правди: зб. матер. Міжнар. наук. конфер. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки», (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.). – Луцьк, 2003. – С. 439–445; Лисенко О. Є. Організація Українських Націоналістів та Українська Повстанська Армія: бібліографічний покажчик публікацій 1998–2002 років / О. Є. Лисенко, О. В. Марущенко. – К., 2002. – 202 с.; їх же. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії: бібліографічний покажчик. – К. – Івано-Франківськ, 2003. – 124 с.

⁴ Ільюшин І. І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. ... – С. 8.

за результатами засідань семінарів⁵ і є оригінальними виданнями, здійсненими на високому науковому рівні, які не мають аналогів у світі. Вони стали першою спробою комплексного дослідження українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, виступають їх справжньою сучасною енциклопедією і свідчать про пошук консенсусу у вирішенні складних питань спільної історії і взаємин обох народів.

З цього приводу слід відзначити висловлену під час роботи українсько-польських семінарів істориків думку І. Льюшина про зближення позицій фахівців обох країн у багатьох спірних питаннях, насамперед стосовно оцінки УПА й АК як рівноправних національно-визвольних рухів двох сусідніх народів, що в умовах окупації намагалися відтворити свою державність; ролі Німеччини й СРСР у використанні та розпалюванні українсько-польського антагонізму, а також розуміння обома сторонами його причин. До питань, які дали зумовлюють розбіжності й непорозуміння, різні інтерпретації, тлумачення й оцінки, І. Льюшин відносить, зокрема, трактування характеру й мотивів українсько-німецької та польсько-радянської співпраці в роки війни, оцінку форм і методів боротьби проти поляків на Волині й у Східній Галичині, застосованих ОУН (СД) і командуванням УПА з метою виключення будь-якої можливості повернення цих етнічних українських земель до складу післявоєнної Польської держави, інші мотиви вжитих українськими націоналістами радикальних заходів⁶.

Торкаючись безпосередньо винесеної в назву статті проблеми, слід зазначити, що трагічні події 1943 р. на Волині – українська спроба примусового виселення польського населення та пов'язані із цим винищувальні акції проти нього⁷ – це справді драматичний і вкрай сумний епізод в історії українсько-польських відносин середини ХХ ст. У силу цілого ряду обставин, зазначає Ю. Сливка, вони були приречені на різке загострення, в центрі якого опинилися збройні формування обох народів – УПА й АК, а жертвами – тисячі українців і поляків. Власне тому волинський конфлікт і має бути об'єктом концептуального наукового осмислення, насамперед із точки зору з'ясування справжніх причин його виникнення і трагічних наслідків для українського й польського народів⁸.

У вітчизняній історіографії цей аспект двосторонніх відносин тривалий час з об'єктивних і суб'єктивних причин не був об'єктом комплексного наукового дослідження. У зв'язку із цим українські історики опинилися в нерівному становищі зі своїми польськими колегами, які мають різноманітні й численні публікації із цієї проблеми, загалом із польською історіографією, де існу-

⁵ Україна – Польща: важкі питання : матеріали Міжнар. наук. семінарів істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». – Варшава, 1998 – 2001. – Т. 1–2. – 245 с. ; Т. 3. – 267 с. ; Т. 4. – 348 с. ; Т. 5. – 359 с. ; Луцьк, 2004. – Т. 9. – 496 с. ; Варшава, 2006. – Т. 10. – 370 с. ; Луцьк, 2009. – Т. 7. – 300 с. ; Т. 8. – 342 с.

⁶ Льюшин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні 1939 – 1945 рр. В світлі вітчизняної та зарубіжної історіографії / І. Льюшин // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 91.

⁷ Киричук Ю. Українсько-польське збройне протистояння у 1942 – 1943 рр. / Ю. Киричук // Схід – 2000. – № 1. – С. 48.

⁸ Сливка Ю. Назв. праця. – С. 5, 7.

ють, за оцінками І. Цепенди, декілька історичних шкіл⁹, що зумовлює, на думку Ю. Сливки, переважно оборонний характер виступів і праць вітчизняних науковців¹⁰.

Аналіз історіографічної ситуації свідчить, що українські автори більше не уникають цієї складної теми, яка замовчувалася в радянські й навіть у пострадянські часи¹¹. Незважаючи на появу останнім часом в Україні й Польщі ґрунтовних розвідок про волинські події 1943–1944 рр., із певністю можна констатувати, зазначає І. Льюшин, що ця проблема ще не вивчена повністю і чимало її аспектів потребують подальших досліджень¹². У цьому контексті найважливішими завданнями українських істориків, як і польських, їх моральним обов'язком залишаються, за словами академіка НАН України В. Литвина, надання суспільству об'єктивної, науково вивіреної інформації щодо «волинської проблеми», розстановка правильних акцентів¹³.

Зрозуміло, що в центрі дискусій вітчизняних науковців знаходиться питання про причини, передумови й джерела українсько-польського конфлікту в цілому і трагічних волинських подій зокрема.

Слід зазначити, що погляди української та польської сторін у цьому плані суттєво різняться. За словами колишнього директора Бюро національної безпеки Республіки Польща М. Сівєца, поляки розглядають ці події як проведену в 1943–1944 рр. на землях Західної України (Волинь, Східна Галичина) організовану збройну акцію ОУН і УПА, що була спрямована проти її польських мешканців і поглинула десятки тисяч невинних людей. Вони зазначають, що ці події мали характер планової акції викорінення «польського елементу» на тих землях із застосуванням систематичної екстермінації польського населення¹⁴. Значна частина польської громадськості впевнена в тому, що причиною виникнення конфлікту була діяльність українських націоналістів, насамперед УПА, які здійснили «ґеноцид польської людності Волині в 1939–1947 роках».

Частина українських авторів вважає, що волинська трагедія була викликана масовими вбивствами українців (насамперед політично впливових) польськими боївками на Холмщині, що українсько-польський антагонізм у 1941–1944 рр. був зумовлений польським шовінізмом, заявами польського підпілля про створення після війни «сильної Польщі в побільшених кордонах» (Л. Шанковський), що конфлікт спричинили не українці, а польська сторона,

⁹ Цепенда І. С. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943–1947 років в оцінках сучасних польських істориків / І. С. Цепенда // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 7 (9). – С. 699.

¹⁰ Сливка Ю. Назв. праця. – С. 43.

¹¹ Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії / В. Литвин. – К., 2002. – С. 108.

¹² Льюшин І. Ким і як приймалося рішення про проведення антипольської акції на Волині в 1943 р.? Документи свідчать / І. Льюшин // Український альманах. – Варшава, 2003. – С. 167.

¹³ Литвин В. Назв. праця. – С. 98, 101, 108.

¹⁴ Сівєц М. Совість кожного підкаже потрібні слова / М. Сівєц // День. – 2003. – 15 березня.

зокрема польська влада, яка хотіла будувати на українських землях Польщу (В. Кук)¹⁵.

Важливо зауважити, що чимало дослідників в Україні, торкаючись проблем українсько-польського протистояння, бажають уникати однобічності, спекуляцій, прагнуть зрозуміти весь комплекс причин, що викликали волинську трагедію, – територіальних, політичних, етнічних, соціальних, мілітарних, ураховуючи дії таких структур, як УПА і АК¹⁶. За оцінками Я. Грицака, в подіях на Волині навесні – влітку 1943 р. простежується вплив кількох факторів: «макровійни» між нацистською та радянською державно-військовими надпотугами, «мікрівійни» між польським, українським і радянським підпіллям, малої громадянської війни між різними групами в українському підпіллі (протистояння між бандерівцями, бульбівцями й мельниківцями чи конкуренція за владу в новопосталій УПА між галицькою та волинською групами), селянської війни за землю, елементарного бандитського шумовиння. Негативну роль відіграло також винищення нацистами волинських євреїв, яке, не маючи значного впливу на волинську різню 1943 р., призвело до страшного знецінення людського життя у свідомості багатьох волинян¹⁷.

На думку Л. Зашкільняка, збройні конфлікти між двома народами в 1942–1944 рр. на теренах Волині й Галичини, гасла ОУН(б) щодо «очищення» терену від неукраїнського населення були зумовлені невдачею в досягненні порозуміння між поляками й українцями, втручанням німецьких та радянських чинників, екстремальними умовами війни й міжнаціональної конфронтації, деморалізацією суспільства, прагненням української сторони послабити в себе в тилу «польський чинник» і не допустити повторення програшної для українців ситуації 1918–1919 рр.¹⁸.

У цьому контексті заслуговує на увагу думка А. Кентія про причини збройних дій ОУН і УПА проти поляків, до яких він відносить насамперед військово-політичні обставини: спрямовану переважно проти Берліна й Москви «двофронтову» боротьбу ОУН і УПА, появу в стратегії українського визвольного руху навесні 1943 р. «третього фронту» – проти польської меншини на теренах Волині – Полісся, а згодом у Галичині; намагання розв'язати польське питання в такий спосіб, щоб не дозволити німцям і більшовикам використати «польський фактор» проти українського визвольного руху; прагнення УПА зберегти своє запілля як базу визвольного руху та витіснити з контрольованої

¹⁵ Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. / А. В. Кентій. – К, 1999. – С. 223; Шанковський Л. Українська Повстанча Армія / Л. Шанковський // Історія українського війська. 1917–1995. – Львів, 1996. – С. 553–562; Поляки самі собі виховали ворогів. (Інтерв'ю В. Кука) // Шлях Перемоги. – 2003. – № 16. – С. 9.

¹⁶ Бондаренко К. Трагедія Волині: погляд через десятиліття / К. Бондаренко // Дзеркало тижня. – 2003. – № 6. – С. 1, 3; Шаповал Ю. Чи подолано «волинський синдром»? / Ю. Шаповал // День. – 2003. – 15 березня.

¹⁷ Грицак Я. Наше і дуже наше горе / Я. Грицак // Критика. – 2003. – Ч. 69–70. – С. 14.

¹⁸ Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння / Л. Зашкільняк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острогож, 2003. – Вип. 3. – С. 79.

території всі ворожі чинники: німецьку адміністрацію, червоних партизанів, поляків¹⁹.

Вітчизняні дослідники загалом погоджуються з тим, що в основі українсько-польського антагонізму воєнного часу знаходився територіальний чинник²⁰. Саме справа території, впевнений Л. Зашкільняк, стала тим наріжним каменем, на якому українсько-польські стосунки зазнали вирішальної поразки з далекосяжними наслідками для обох сторін²¹. Ю. Сливка переконаний, що головною причиною міжнародного українсько-польського конфлікту періоду Другої світової війни була, безумовно, проблема східних кордонів Польщі, а отже, доля Східної Галичини та Західної України²². На думку І. Ільюшина, однією з головних причин конфлікту стала впевненість поляків, які високо цінували власний, дійсно значний економічний і культурний внесок у розвиток західноукраїнських земель і сподівалися на його міжнародне визнання, в поверненні цих земель Польщі після переможної війни «західних альянтів»²³.

До важливих факторів породження і стимулювання українсько-польського протистояння сучасними вітчизняними істориками віднесені ще такі: антиукраїнська денационалізаційна політика польської влади на українських етнічних землях; кривди, заподіяні українцям у 20–30-х рр. Польською державою, та відповідне негативне ставлення українців до поляків; взаємна ненависть як загальна риса в українсько-польських відносинах на всіх територіях зі змішаним населенням напередодні вирішальних дій обох народів подій. До цього додавалися різне суб'єктно-об'єктне сприйняття українців і поляків міжнародними чинниками внаслідок належності західних українців до Польської держави при відсутності української; протилежні орієнтації визвольних рухів двох націй на зовнішні чинники під час боротьби за визволення своїх країн; безкомпромісна позиція польського еміграційного уряду, аківського підпілля й волинсько-галицьких поляків у територіальному питанні та неспроможність провідних польських політичних сил відмовитися від претензій на західноукраїнські землі й побачити в західних українцях рівноправних партнерів.

Свою негативну роль відіграли співпраця польського населення Волині й Східної Галичини з радянськими партизанами, підрозділами Червоної армії, оперативно-чекістськими групами НКВС, яких українські повстанці вважали своїми основними ворогами; участь поляків у складі німецьких допоміжних формувань, а також окупаційних адміністративних органах, в антиукраїнських акціях; прагнення лідерів українського підпілля бачити Західну Україну моноетнічним краєм і нейтралізувати можливого потенційного претендента на встановлення своєї влади в регіонах спільного проживання українців і поляків ще до обговорення питань територіальної належності спірних земель на передбачуваній післявоєнній міжнародній конференції. Не можна заперечувати і

¹⁹ Кентій А. В. Стратегія і тактика українських націоналістів (осінь 1941 – літо 1944 рр.) / А. В. Кентій // Проблема ОУН – УПА: Посередня історична довідка. – К., 2000. – С. 87, 88.

²⁰ Литвин В. Назв. праця. – С. 112.

²¹ Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ столітті... – С. 80.

²² Сливка Ю. Назв. праця. – С. 47.

²³ Ільюшин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – С. 248.

вплив негативних стереотипів щодо українців і поляків, зокрема ставлення поляків до українців як до меншовартісної нації, що формувалися століттями й міцно утвердилися у свідомості значної частини двох народів²⁴. У цьому контексті не викликає заперечень важливий висновок Ю. Сливки про зумовленість великих масштабів і жахливих наслідків міжнародного конфлікту психологічною підготовленістю українського та польського загалу до участі в ньому, а також про те, що в період Другої світової війни українці та поляки виявилися заручниками вкрай складних міжнародних взаємин, які формувалися протягом століть і були укладані поколіннями ХХ ст.²⁵

Аналіз численних вітчизняних історіографічних джерел переконує, що в питанні про причини й джерела волинських подій сучасні українські історики не погоджуються з їх розглядом виключно у вузьких історичних рамках 1943 – 1944 рр., вважають некоректним і ненауковим вилучення цього епізоду українсько-польського протистояння із загального контексту подій Другої світової війни і складних відносин між нашими народами протягом тривалого історичного часу, особливо ХХ століття²⁶. Ю. Сливка цілком справедливо критикує такий підхід за його неспроможність з'ясувати витоки того чи іншого конфлікту, визначити справжні причини виникнення та мотиви й цілі його організаторів та учасників²⁷. А на думку В. Трофимовича, в такому разі зникне зміст і сенс українського національного руху, і він виявиться вилученим із контексту складних взаємин між українцями, поляками, німцями й більшовиками в цей період²⁸.

Тому в сучасній вітчизняній науковій історіографії поширюється і стає, на наш погляд, домінуючим підхід до розгляду трагічних подій на Волині як складової частини загального міжнародного українсько-польського конфлікту, що стався за часів Другої світової війни на території спільного проживання українців і поляків (Волинь, Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Надсяння та Лемківщина) і який із наукової точки зору доречно розглядати в комплексі з подібними за багатьма показниками подіями у вищезазначених регіонах і в контексті всієї попередньої історії українсько-польських відносин²⁹.

²⁴ Деревінський В. Українсько-польські відносини у першій половині 40-х рр. / В. Деревінський // Україна і Польща в ХХ столітті: Проблеми і перспективи взаємовідносин. – К. – Краків, 2002. – С. 158 ; Ільошин І. І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА (1939–1945 рр.) / І. Ільошин // Укр. іст. журн. – 2002. – № 3. – С. 98, 101 ; Патриляк І. Деякі аспекти співпраці українського та польського антирадянського підпілля на території Закарпаття у 1945 – 1946 рр. / І. Патриляк // Україна і Польща в ХХ столітті. – С. 169 ; Сливка Ю. Назв. праця. – С. 48; Стародубець Г. М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.) / Г. М. Стародубець. – Тернопіль, 2002. – С. 114 та ін.

²⁵ Сливка Ю. Назв. праця. – С. 48.

²⁶ Ісасвич Я. З хроніки трагічного протистояння. Замість передмови / Я. Ісасвич // Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район / Я. Царук. – Львів, 2003. – С. 4 ; Сливка Ю. Назв. праця. – С. 5.

²⁷ Сливка Ю. Назв. праця. – С. 5–6.

²⁸ Трофимович В. Примирення не можна приурочити до певної дати / В. Трофимович // День. – 2003. – 16 квітня.

²⁹ Ільошин І. І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН-УПА... – С. 94–104; його ж. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – С. 167, 248; його ж. До питання про Волинську трагедію 1943–

Як зауважує доктор політичних наук, професор В. Гошовська, джерела польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни коріняться в нашому спільному минулому. Вони є наслідком давніх обопільних упереджень, взаємних кривд і непорозумінь, і при аналізі причин їх виникнення слід ураховувати загальний деморалізуючий вплив найжорстокішої в історії людства Другої світової війни, викликані нею відхід від норм моралі, гуманізму, християнської етики, соціальної поведінки великої кількості людей, а також безкомпромісність позицій польського уряду та керівництва ОУН у територіальному питанні, що було історичною реальністю і зумовило в сукупності з вищесказаним кривавий і злочинний характер конфлікту³⁰.

Підбиваючи попередні підсумки дослідження волинської трагедії як головного пункту в українсько-польських відносинах воєнної доби³¹, слід констатувати суттєвий поступ вітчизняних істориків у концептуально-теоретичному, документальному й історіографічному осмисленні й опрацюванні багатьох аспектів даної теми.

У численних публікаціях вітчизняних науковців знайшли своє відображення всі головні аспекти цієї контрверсійної проблеми, до яких треба віднести джерела, передумови, причини й мотиви українсько-польського конфлікту в цілому та трагічних волинських подій зокрема, демографічні аспекти волинської трагедії і проблему кількісної оцінки її жертв, мету політики й дій ОУН(б) і УПА в українсько-польському конфлікті та наявність певних рішень чи офіційного документа керівництва ОУН або командування УПА щодо початку протипольської акції, проблему вини й відповідальності за її організацію і проведення, визнання національної вини й покути. У сучасній історіографії ведуться пошуки науково-термінологічного визначення суті волинських подій, аналізуються соціально-економічні, національні й релігійно-культурні чинники українсько-польського протистояння, його результати, доцільність і виправданість, позиції ОУН(б) і УПА, їх програмових документів у питанні про українсько-польські відносини в роки Другої світової війни, причини початку антипольської акції та її особливо жорстокого характеру саме на Волині, роль Німеччини й СРСР у розпалюванні та використанні українсько-польського антагонізму, ставлення до нього небандерівських військово-політичних проводів і формувань, зокрема мельниківців та бульбівців, дається загальна оцінка волинських подій, їх місця і значення в контексті феномену насильства, терору й тероризму³².

1944 рр. // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3. – С. 122; його ж. Національно-визвольні прагнення українських та польських самостійницьких сил за часів Другої світової війни // Там само. – 2003. – № 1. – С. 82–96.

³⁰ Гошовська В. «Пам'ятати минуле заради майбутнього». До 60-ї річниці трагічних подій на Волині у 1943–1944 рр. / В. Гошовська // День. – 2003. – 22 квітня.

³¹ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К., 2005. – С. 27.

³² Марушенко О. В. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1940-х рр.: історіографічний аспект / О. В. Марушенко // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – К., 2006. – Вип. 10, ч. 1. – С. 44–55; його ж. Волинська трагедія 1943 року в сучасній українській історіографії // Галичина. – 2003. – № 9. – С. 112–126; 2004. – № 10. – С. 122–134; 2005. – № 11. –

Історіографічний аналіз переконує, що генеральною методологічною лінією для висвітлення досліджуваних питань є, за визначенням О. Лисенка, широкий історичний контекст, відмова від комплексу провини однієї зі сторін³³. Очевидним вважається і той факт, що відповідальність за розв'язання збройного конфлікту несуть обидві сторони (і польська, і українська), які почасти виступали об'єктом «брудної гри» воюючих держав, зокрема Німеччини та СРСР³⁴.

Історіографічний аналіз вітчизняних досліджень українсько-польських відносин доби Другої світової війни переконує в доцільності й слушності важливої думки Я. Грицака про виникнення і становлення в новій, посткомуністичній історіографії як її найважливішого нового явища ревізійної течії, представники котрої прагнуть відповісти на виклики сучасної світової історіографії, подати нову версію української історії, здійснюють нелегкі й небезболісні спроби спокійнішого й об'єктивнішого трактування історії українсько-польських взаємин і волинських справ 1943 р. зокрема³⁵. Принципове значення в цьому контексті має оцінка Я. Грицаком вітчизняної дискусії навколо волинських подій як важливого українського прецеденту й першої із часів падіння комунізму поважної дискусії в Україні на тему історичного минулого, чогось на зразок українського *Historikerstreit*³⁶, а також його думка про те, що спроможність критичного перегляду національної, історичної спадщини та визнання національних гріхів є ознакою моральної сили й послужить відновленню довіри до української історіографії в академічному світі³⁷.

Уявляється важливою постановка А. Заярнюком таких фундаментальних проблем у дослідженні волинських подій, як співвідношення між їх макрорезультатами і причинами та конкретними діями конкретних осіб, трансляція цих причин у винищення беззахисного цивільного населення, моральна відповідальність за вбивства, характеристика їх виконавців і пояснення їх поведінки³⁸.

С. 116–124 ; 2006–2007. – № 12–13. – С. 276–281 ; його ж. Сучасна вітчизняна історіографія Волинських подій 1943 р.: проблеми і перспективи досліджень // *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. статей. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 32–41; його ж. Сучасна вітчизняна історіографія українсько-польського протистояння періоду Другої світової війни: демографічний аспект // *Там само*. – К., 2005. – Вип. 9, ч. 1. – С. 126–135.

³³ Лисенко О. Деякі методологічні аспекти дослідження національної політики сталінського й гітлерівського режимів у період Другої світової війни / О. Лисенко // *Друга світова війна і доля народів України* : матеріали Всеукр. наук. конф. – К., 2005. – С. 14.

³⁴ Стародубець Г. М. Українське повстанське заплія (друга пол. 1943 – поч. 1946 років) / Г. М. Стародубець. – Тернопіль, 2006. – С. 17.

³⁵ Грицак Я. Тяжке примирення // його ж. *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї*. – К., 2004. – С. 130.

³⁶ Там само. – С. 132.

³⁷ Грицак Я. *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття* / Я. Грицак. – К., 1996. – С. 8, 9.

³⁸ Заярнюк А. Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема / А. Заярнюк // *Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади*. – Львів, 2003. – С. 263, 264.

Отож, на порядок денний у вивченні волинських подій висувається гуманістично-антропологічний підхід, до якого доцільно було б звернутися українським історикам, аби пояснити мотивацію вчинків безпосередніх учасників українсько-польського збройного протистояння³⁹. Адже дуже часто «вони постають зі сторінок досліджень як виключно «політичні істоти», що існують у специфічних часі і просторі... Натомість навіть не ставиться питання про їхнє повсякденне життя: на який кошт жили? чи мали якусь власність і сталий заробіток? чи були одружені? чи були в них діти?»⁴⁰.

Як бачимо, йдеться, за словами О. Лисенка, про цілком інший методологічний дискурс у вивченні складної проблематики волинських подій, про пошук повного, об'ємного розуміння і пояснення феномену масового винищення цивільної людності⁴¹.

Для створення більш-менш реальної картини перебігу українсько-польських відносин і подій на Волині в 40-х рр. ХХ ст., позбавленої політичної, ідеологічної, етнонаціональної заангажованості, перебільшень і підтасувань, їх об'єктивної інтерпретації видається надзвичайно необхідним залучення всіх наявних джерел інформації як офіційних (архівних документів, публікацій у тогочасній пресі), так і неофіційних (щоденників учасників подій, спогадів очевидців, листів)⁴². Украй актуальними й перспективними залишаються збір і наукова інтерпретація усних матеріалів, усної історії, які дають можливість на основі типових розповідей та оцінок скласти модель близької історії, що відображена в колективній пам'яті волинян і може усним шляхом передаватися наступним поколінням; визначити оцінки, які дають очевидці процесу його учасникам і самому процесові, а також виділити ті стереотипи поведінки, які є акцентованими⁴³.

Важливого значення для подальших досліджень проблематики волинських подій та українсько-польських взаємин 1940-х рр. набуває введення до наукового обігу нових, донедавна недоступних джерел, удосконалення методики їх аналізу, врахування специфіки документів і контексту їх створення⁴⁴. Як відзначається в Ухвалі міжнародної наукової конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки» (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.), основними джерелами дослідження цього питання залишаються архівні матеріали, доступ до яких усе більше відкривається для науковців⁴⁵.

³⁹ Осипян О. Довгоочікувана реконструкція «неочікуваних націй» / О. Осипян // Український гуманітарний огляд. – К., 2004. – Вип. 10. – С. 165.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О. Є. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2004. – № 5. – С. 8.

⁴² Кравченко С. Людські долі у вирі історичних подій (на матеріалі спогадів І. Марчака) / С. Кравченко // У пошуках правди. – С. 518, 521.

⁴³ Карашук Г. Волиняни про події ХХ століття / Г. Карашук // Там само. – С. 492.

⁴⁴ Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки / Я. Ісаєвич // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. – С. 11.

⁴⁵ У пошуках правди. – С. 528.

У цьому зв'язку слід вітати публікацію у 2005 році 4-го тому (у двох частинах) спільної польсько-української серії «Польща та Україна у 30–40-х роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб»⁴⁶, присвячену саме цій проблематиці⁴⁷. Поява цього солідного й необхідного видання стала важливою подією в історичній науці та значним кроком у напрямку до тверезого й об'єктивного дослідження українсько-польського конфлікту в Західній Україні в роки Другої світової війни⁴⁸. Як відзначив його рецензент Р. Грицьків, представлені в ньому донедавна таємні документи комуністичних спецслужб укотре переконали в необхідності систематично та наполегливо вивчати фонди Державного архіву СБУ⁴⁹.

Перед істориками й надалі залишається актуальним відповідальне завдання об'єктивного дослідження і відтворення історії українсько-польських відносин періоду Другої світової війни на підставі комплексного вивчення всіх можливих і доступних джерел інформації, а також зіставлення, критики й узгодження почерпнутих звіди відповідних даних⁵⁰. Погоджуємося з висловленою на одному з «круглих столів», присвячених досліджуваній проблемі, тезою про те, що в дослідженнях трагічних сторінок українсько-польських відносин слід оперувати не поодинокими фактами, емоційно описаними сценами, а системою фактів у їх сукупності, постійно обмінюючись правдивою інформацією із захищеною стороною⁵¹.

До проблем, які потребують подальших ретельних наукових розвідок, слід, на наш погляд, віднести порівняльне дослідження українського й польського рухів Опору та порівняльний аналіз їхніх ідеологій, які практично ще не проводилися⁵²; програмні положення українського визвольного руху щодо Польщі, які тільки починають вивчатися⁵³; розбіжності й конфлікти в середовищі керівництва й чільних діячів ОУН(б) і УПА, серед яких не було єдиної думки стосовно волинських подій, планового та систематичного підходу до вирішення польського питання⁵⁴; прояви допомоги й підтримки українцями поляків; аналіз сприйняття конфлікту угорцями, волинським чеським насе-

⁴⁶ Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945 : у 2 ч. – Варшава ; Київ, 2005. – 1512 с.

⁴⁷ Шаповал Ю. Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті: Роздуми над нововіднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни // Війни і мир, або «Українці – поляки: брати / вороги, сусіди...» / Ю. Шаповал. – К., 2004. – С. 315.

⁴⁸ Грицьків Р. На шляху до правди та порозуміння / Р. Грицьків // Український визвольний рух. Збірник 6. – Львів, 2006. – С. 257, 264.

⁴⁹ Там само. – С. 264.

⁵⁰ Стеблій Ф. Збройні акції Армії Крайової у підльвівських українських селах (березень–липень 1944 р.) / Ф. Стеблій // Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини. – Львів, 2005. – С. 304, 305.

⁵¹ Матеріали круглого столу «Геополітичний вимір волинської трагедії в контексті українсько-польського міжнаціонального конфлікту 1939–1947 років», (Львів, 23 травня 2003 року). – Львів, 2003. – С. 62.

⁵² Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки. – С. 13.

⁵³ В'ятрович В. Польське питання в ідейно-політичних засадах ОУН(б) / В. В'ятрович // Україна у Другій світовій війні: українсько-польські взаємини. – С. 288.

⁵⁴ Стасюк О. Позиція ОУН стосовно україно-польських взаємин / О. Стасюк // Там само. – С. 179.

ленням; ставлення церкви, української інтелігенції до українсько-польського конфлікту⁵⁵. Залишаються актуальними дослідження демографічних аспектів волинської трагедії, втрат населення з українського й польського боків; ролі української та польської еліт, деморалізація і нищення яких були, на думку американського історика Т.Снайдера, ймовірно, найважливішими причинами українсько-польського конфлікту⁵⁶; альтернативних варіантів розвитку ситуації на Волині, адже, як слушно зауважує Я. Грицак, заради повноцінного розуміння історії завжди варто брати до уваги можливість інших варіантів розвитку подій⁵⁷.

Підсумовуючи основні тенденції в розвитку сучасної вітчизняної історіографії українсько-польських відносин періоду Другої світової війни й подій 1943 р. на Волині, можна констатувати, що українські науковці приступили до активного вивчення цієї ще донедавна «білої плями» вітчизняної історичної науки, перебуваючи, однак, на початковій стадії цього процесу⁵⁸. Вони підкреслюють виняткову важливість подальшої наукової, академічної дискусії навколо цих проблем, які повинні перебувати не у сфері емоцій, а у сфері історично-документального аналізу, опиратися на ретельне всебічне й критичне осмислення документальних джерел, а не наперед визначені схеми, та потребують нових досліджень із використанням додаткового документального матеріалу, нових методологічних підходів, нетрадиційної постановки й розгляду проблем українсько-польського протистояння і співпраці в роки Другої світової війни⁵⁹. Такий підхід допоможе об'єктивно розібратися з фундаментальними, глибинними та ситуативними причинами й мотивами польсько-українського протистояння, рушійними силами, що живили цей конфлікт, його наслідками⁶⁰, а також приступити до реалізації важливого дослідницького проекту – підготовки фундаментальної комплексної монографії про українсько-польські відносини в роки Другої світової війни, написання і публікація якої давно вже є на часі.

⁵⁵ Портнов А. Рец. на: Tygiel narodow... – Warszawa – Londyn, 2002 // Україна модерна. – Львів, 2003. – Ч. 8. – С. 273.

⁵⁶ Осілян О. Назв. праця. – С. 166.

⁵⁷ Грицак Я. Тези до дискусій про УПА // його ж. Страсті за націоналізмом. – С. 95.

⁵⁸ Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни / Р. Грицьків // Український визвольний рух. Зошит 2. – С. 169.

⁵⁹ Волтнь – 1943/1944: невідома трагедія // Війни і мир... – С. 322; Ільошин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні 1939–1945 рр. ... – С. 98; Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки // Україна у Другій світовій війні: українсько-польські вземини. – С. 167; Шаповал Ю. Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті. – С. 301–302, 315.

⁶⁰ Шаповал Ю. Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті. – С. 306.

Депортація поляків із Західної України і Західної Білорусі до Польщі в 1944-1946 рр.: історіографічний аспект

Із розпадом Радянського Союзу у 1991 р. розпочався якісно новий етап розвитку історичної науки у Центрально-Східній Європі. Він характеризується неабияким зростанням інтересу дослідників насамперед до тих проблем, які у СРСР і державах «народної демократії» замовчувалися або ж у кращому випадку висвітлювалися побіжно. До таких проблем слід віднести й переселенську акцію 1944 – 1946 рр., дослідження якої до сьогодні викликає значне зацікавлення істориків.

Метою цієї статті є відображення ключових аспектів переселення польського населення із західних областей УРСР і БРСР до Польщі у 1944 – 1946 рр. у сучасній історіографії. З огляду на специфіку та значні відмінності переселенського процесу між західними областями України та Білорусі більшість наукових розробок науковців має чітке регіональне спрямування. За таких умов доцільно розглянути історіографію даної тематики послідовно, поділивши її на праці, що висвітлюють переселенський процес на польсько-українському відрізьку радянського кордону та польсько-білоруському.

Вже наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. з'явилися перші праці, у яких дослідники «по-новому» оцінили й переосмислили цілу низку ключових питань вказаної проблеми. Серед перших дослідників, які торкалися радянської депортаційної політики 30–50-х рр. ХХ ст., були М. Бугай¹, О. Буцко², І. Білас³, І. Винниченко⁴, Ю. Седлєцький⁵, Я. Чернякевич⁶. Низка цікавих наукових статей на цю тему вміщена у збірнику «Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції «Вісла»)»⁷.

Зокрема, український дослідник І. Білас чітко описав структуру і методи діяльності радянського депортаційного механізму. Торкаючись переселенської акції 1944 – 1946 рр., він звернув увагу на те, що підписання так званої «Люблінської угоди» відбулося майже за рік до закінчення війни, що пояснюється політикою Й. Сталіна, яка була спрямована на повоєнний розподіл сфер впливу

¹ Бугай М. Ф. «За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...» Про депортацію населення з України у 30–40-і роки / М. Ф. Бугай. – К.: Вид-во т-ва «Знання» України, 1992. – 48 с.

² Буцко О. В. Украина – Польша миграционные процессы 40-х годов / О. В. Буцко. – К.: Ин-т истории Украины НАН Украины, 1997. – 149 с.

³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. / Іван Білас. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.

⁴ Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання / Ігор Винниченко. – К.: Рада, 1994. – 126 с.

⁵ Siedlecki J. Losy polaków w ZSRR w latach 1939-1986 / Julian Siedlecki. – Gdańsk: Oficyna Wydawnicza «Graf», 1990. – 404 s.

⁶ Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944-1948 / Jan Czerniakiewicz. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987. – 263 s.

⁷ Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 1950-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / упоряд. Ю. Сливка. – Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – 132 с.

у світі⁸. При цьому історик стверджує, що договір про взаємну «евакуацію» населення хоч і був укладений між представниками ПКНВ і УРСР, проте його детальна розробка відбувалася у Москві. Про це свідчать аналогічні по змісту угоди, підписані з урядами БРСР і Лит.РСР⁹. Такого ж погляду дотримувався Ю. Сливка, який вказував на те, що «...зміст та мова цього договору дослівно списані з указів про депортацію народів Радянського Союзу, зокрема чеченського, кримсько-татарського та інших»¹⁰.

І. Андрухів підкреслював, що початок переселення в умовах війни засвідчив його виключно політичний характер. З одного боку, Польща тільки поставала як держава, а тому радянському керівництву було не байдуже, який уряд прийде до влади – прорадянський ПКНВ чи лондонський еміграційний уряд. З іншого боку, припинити антирадянські акції АК і УПА можна було шляхом позбавлення їх соціальної і матеріальної бази¹¹.

На думку О. Лисенка, масові депортації спрямовувалися на вирішення двох основних завдань. По-перше, з метою зняття напруги у міжнаціональних стосунках, по-друге, ліквідації соціальної бази самостійницького підпілля¹². Водночас дослідник також зауважив те, що депортації українців і поляків були одним з інструментів досягнення геополітичних інтересів Й. Сталіна¹³. Разом з тим відомий дослідник польсько-українських відносин Л. Зашкільняк вважав, що переселенська акція підтримувалася не лише Й. Сталіним, у її здійсненні були зацікавлені також уряди Великобританії та США¹⁴.

Досліджуючи переселенську акцію 1944 – 1946 рр., чимало істориків намагалися визначити її причини. Так, оцінюючи радянські депортації в цілому, М. Бугай вважав, що упродовж 1930 – 50-х рр. адміністративно-командна система у СРСР розглядала депортації як засіб врегулювання міжнаціональних конфліктів, послаблення соціальної напруженості¹⁵. Ю. Сливка, який також акцентував увагу на цьому питанні, дійшов висновку, що переселення поляків, українців, білорусів, народів Прибалтики були частиною загального плану створення санітарного кордону. Міцний кордон був потрібний радянській владі для експансії комунізму до країн Європи¹⁶. На думку М. Литвина, переселенська акція мала на меті нормалізувати складну суспільно-політичну ситуа-

⁸ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні... – С. 201.

⁹ Там само. – С. 200.

¹⁰ Сливка Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій / Юрій Сливка // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 1950-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / упор. Ю. Сливка – Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 12.

¹¹ Андрухів І. О. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. Історико-політологічний аналіз / І. О. Андрухів, о. Петро Кам'янський – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2005. – С. 240–241.

¹² Лисенко О. Українці та поляки в лещатах двох тоталітарних систем періоду Другої світової війни / Олександр Лисенко // *Ucrainica Polonica*. – Вип. 3. – 2009. – С. 112.

¹³ Там само. – С. 114.

¹⁴ Зашкільняк Л. Наслідки депортацій українців і поляків у 1944 – 1946 рр. / Леонід Зашкільняк // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип. 272 : Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, 2005. – С. 151–152.

¹⁵ Бугай М. Ф. «За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...» – С. 3.

¹⁶ Сливка Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій... – С. 11.

цію на етнічному прикордонні, а також сприяти вирішенню повосенних фінансово-господарських проблем на півдні та сході УРСР¹⁷.

Досить своєрідну й водночас не позбавлену слушності думку з цього приводу висунув львівський історик К. Кондратюк. Зокрема він зазначив: «Переселяючи поляків, радянський уряд прагнув запобігти створенню серйозної опозиції в особі польської національної меншини й відкрити шлях для переселення в західні області УРСР росіян і громадян іншої національності для здійснення політики радянізації та русифікації»¹⁸.

Поряд з визначенням причин, які штовхнули радянський уряд до здійснення переселенської акції 1944 – 1946 рр., чималу увагу науковці присвятили іншим аспектам цієї проблеми. Серед них можна виділити питання, пов'язані з етапами, характером, перебігом і динамікою, побутовими умовами вказаної акції. Зокрема, виокремити етапи у ході польсько-українського переселення намагалися І. Андрухів¹⁹, І. Цепенда²⁰, Г. Щерба²¹ та ін. При цьому дослідники значно більше опиралися на перебіг депортації українців, ніж поляків (інколи виключно українців). На наш погляд, виселення цих двох народів мало певні відмінності, а тому окреслення їх етапів потребує більш детального дослідження.

Доволі суперечливими в сучасній історіографії є питання характеру переселенської акції, а разом з тим і термінології. Так, П. Федорчак вважає, що польські й українські місцеві органи влади порушували принципи добровільності і прав людини, у зв'язку з чим «евакуація» перетворилася на насильницьку депортацію²². Вже згадуваний нами науковець Ю. Сливка стверджує, що зазначена акція не була добровільною на жодному з етапів²³.

Сучасні українські науковці оперують доволі різними термінами на означення переселенської акції, серед яких найчастіше зустрічаються: «примусове переселення», «депортація», «репатріація», «трансфер», «обмін населенням», «евакуація» тощо. А. Боляновський, торкаючись термінології, зауважив, що найбільш відповідним терміном на означення акції 1944 – 1946 років є «депор-

¹⁷ Литвин М. Депортації українців з Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляштя 1944 – 1951 рр.: основні етапи та етнополітичні наслідки / М. Литвин // Галичина. – 2012. – № 20–21. – С. 311.

¹⁸ Кондратюк К. Зміни етносоціального складу населення Львова (1944–2000) / К. Кондратюк // Львів: місто – суспільство – культура : зб. наук. праць / за ред. О. Аркуші й М. Мудрого. – Т. 6 : Львів – Краків: діалог міст в історичній ретроспективі. – Львів : Львів. націон. ун-т ім. І. Франка, 2007. – С. 609.

¹⁹ Андрухів І. О. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. Історико-політологічний аналіз / І. О. Андрухів, о. П. Кам'янський. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2005. – 364 с.

²⁰ Цепенда І. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз / Ігор Цепенда. – К. : Ін-т політ. і етнонаціон. досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2009. – 387 с.

²¹ Щерба Г. Депортація населення з польсько-українського пограниччя / Г. Щерба // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 21 – 22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 300–304.

²² Федорчак П. Депортаційні процеси на Прикарпатті в 1944 – 1946 рр. (До 65-ї річниці депортації етнічних українців з Польщі та поляків з України) / Петро Федорчак // Галичина. – 2011. – Ч. 18–19. – С. 258, 260.

²³ Сливка Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій... – С. 11.

тація». Проте він не відкидає можливості вживання синонімів на кшталт: «переселення», «примусове виселення», «переміщення»²⁴.

Й. Надольський, досліджуючи радянську депортаційну політику у західних областях України, зазначив: «Не всі переміщення населення у межах досліджуваного регіону в 1939 – 1953 рр. можна вважати депортаціями, оскільки вони були різнохарактерними. На нашу думку, не належить до депортацій як засобу політичних репресій ...обов'язкова евакуація, трансфер населення, здійснений у 1944 – 1946 рр. на підставі угод, підписаних урядами Української РСР і Польщі, Чехословаччини та СРСР»²⁵.

Досить обширно у вітчизняній історіографії опрацьовані питання перебігу переселенської акції, її соціально-економічних аспектів. Так, на основі архівних матеріалів В. Сергійчук виокремив причини зволікання поляків з переселенням. Це, зокрема, були: 1) відстоювання претензій на землі Західної України; 2) сподівання на виникнення війни між Великобританією, США і Радянським Союзом; 3) незадоволення поляків діяльністю ПКНВ, що спричинило важке становище населення у Польщі²⁶. С. Макарчук головною причиною утримання від виїзду поляків вважає те, що вони жили на цих територіях з давніх часів і вважали їх своїм рідним краєм. До цього аспекту дослідник додає аспект психологічний, який, на його думку, «викликався навічним розставанням з малою батьківщиною»²⁷.

Як відомо, у відповідь на спротив поляків до виїзду радянська влада здійснювала цілу низку репресивних заходів. Форми і методи репресій, а також їх перебіг описані багатьма дослідниками, серед яких виділимо праці О. Калакура²⁸, С. Макарчука²⁹, В. Сергійчука³⁰ та ін. Так, С. Макарчук акцентував увагу на спонукальному аспекті діяльності місцевих партійних органів і НКВС, які не дозволяли переселенням збирати врожай, поселяли приїжджих українців у будинки поляків, які ще не переселилися тощо³¹. В. Сергійчук наголосив на значному прискоренні виселення поляків із Західної України на завершальному етапі «евакуації», що пояснив бажанням польського уряду «чимскоріш заселити

²⁴ Боляновський А. Депортації як чинник впливу на розвиток українсько-польських відносин у 1944 – 1945 рр. / А. Боляновський // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Вип. 2 : Депортації 1944 – 1951 рр. – Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, 2007. – С. 54.

²⁵ Надольський Й. С. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939 – 1953 рр.) / Йосип Ємільович Надольський. – Луцьк : Вежа, 2008. – С. 44.

²⁶ Сергійчук В. Протидія поляків депортаціям з України (1944–1946 рр.) / В. І. Сергійчук // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 1950-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / упор. Ю. Сливка. – Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 30.

²⁷ Макарчук С. Переселення поляків із Західних областей України в Польщу у 1944 – 1946 рр. / Степан Макарчук // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3. – С. 106.

²⁸ Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / Олег Ярославович Калакура. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.

²⁹ Макарчук С. Переселення поляків із Західних областей України в Польщу у 1944 – 1946 рр. / Степан Макарчук // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3. – С. 103–115.

³⁰ Сергійчук В. Протидія поляків депортаціям з України (1944–1946 рр.) / В. Сергійчук // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 1950-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / упор. Ю. Сливка. – Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 29–32.

³¹ Макарчук С. Переселення поляків із Західних областей України... – С. 110.

покинуті німцями т. зв. «землі одзискане»³². Водночас, на думку дослідника, значний вплив на перебіг евакуації поляків восени 1945 р. здійснив приїзд до Львова польського політика С. Грабського³³. Вплив С. Грабського на переселенський процес у своїх працях також відмічали І. Андрухів³⁴ та С. Макарчук³⁵.

Динаміку переселення поляків намагався простежити І. Льюшин. Він виділив кілька чинників, що вплинули на його перебіг влітку 1945 р. Це, зокрема, так званий «процес 16-ти у Москві», підписання угоди про встановлення польсько-радянського кордону та посилення репресивних дій радянської влади³⁶. Певну увагу І. Льюшин приділив одній з малодосліджених в Україні проблем, а саме впливу АК на хід переселення. Зокрема, на основі аналізу архівних матеріалів ЦДАГОУ у м. Києві він виділив основні напрями антипереселенської діяльності АК³⁷. Також цієї проблеми частково торкався І. Козловський³⁸.

Різні аспекти проблеми переселення поляків із Західної України і Західної Білорусі до Польщі стали предметом наукових розвідок багатьох сучасних польських істориків. Так, дослідник переселенської проблематики Г. Мазур дійшов висновку, що переселення поляків і українців у 1944 – 1946 рр. були зініційовані й організовані радянським керівництвом. При цьому, як вважає автор, «нова польська комуністична влада зіграла єдину роль помічника»³⁹. Р. Дрозд стверджує, що за переселення виступали польські комуністи, які хотіли бачити Польщу мононаціональною. На думку дослідника, радянський уряд здійснював політику докочинених фактів з метою «підпорядкування» Польщі і встановлення з нею вигідного кордону. Таким намірам цілком відповідало встановлення у Польщі комуністичного уряду та здійснення взаємного обміну населенням. Р. Дрозд аргументує це тим, що закінчення переселенської акції мало відбутися до 1 лютого 1945 р., тобто до початку Ялтинської конференції, на якій східні кордони Польщі мали бути визначені остаточно⁴⁰.

Досліджуючи переселення поляків із Західної України, польські дослідники вказують на його репресивний характер. Як зауважив С. Стемпень, репресії розпочалися у зв'язку із загальними антипереселенськими настроями

³² Сергійчук В. Протидія поляків депортаціям з України... – С. 32.

³³ Там само. – С. 32.

³⁴ Андрухів І. О. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині... – С. 242 – 243.

³⁵ Макарчук С. Переселення поляків із Західних областей України... – С. 111 – 112.

³⁶ Льюшин І. Ставлення аківського підпілля до переселень поляків та українців / Ігор Льюшин // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 1950-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / упор. Ю. Сливка. – Львів: Ін-т українознав. імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 78.

³⁷ Там само. – С. 77–78.

³⁸ Козловський І. Переселенська акція 1944 – 1946 рр. та реакція на неї польського і українського підпілля / Іван Козловський // Polska i Ukraina po II Wojnie światowej / pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszów: Wydawnictwo wyższej szkoły pedagogicznej, 1998. – С. 165–173.

³⁹ Mazur G. Problemy przesiedlenia Polaków z Ukrainy i Ukraińców z Polski w latach 1945 – 1946 / G. Mazur // Polska – Ukraina: trudne putania : materiały VIII międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej», (Warszawa, 6 – 7 listopada 2000). – Т. 8. – Warszawa: KARTA, 2001. – С. 52.

⁴⁰ Дрозд Р. Акція «Вісла» – метод вирішення української проблеми у Польщі / Роман Дрозд // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 1950-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / упор. Ю. Сливка. – Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 19.

польського населення. Вони передбачали арешти, мобілізацію до армії, обмеження діяльності польських шкіл і культурних установ⁴¹. Водночас депортація поляків полегшувала радянському керівництву вирішення проблеми польського східного кордону на міжнародній арені⁴².

Г. Грициук підкреслив, що польське населення значною мірою потерпало не тільки від терору радянського, але й українського, який здійснив вагомий вплив на переселення. На його думку, головним чинником, що штовхав поляків до виїзду, був страх як перед радянськими репресивними органами, так і українськими націоналістами. Виходячи з цього, польський історик констатував напівпримусовий характер переселенської акції⁴³. На наш погляд, вплив УПА на виїзд поляків із західних областей УРСР є суттєво перебільшеним.

Інша ситуація спостерігалася у Західній Білорусі. Так, польська дослідниця М. Рухневич вказує, що до весни 1945 р. білоруське керівництво не сильно переймалося перебігом переселення й головною причиною не реєстрації, а згодом масового запису на виїзд вважало вплив Армії Крайової. Проте цей фактор вона відводить на друге місце й стверджує, що набагато більший вплив на перебіг переселення здійснили результати Ялтінської і Потсдамської конференцій⁴⁴. М. Рухневич також підкреслює реєстрацію великої кількості білорусів-католиків, яких згодом почали викреслювати зі списків. В умовах переселення білоруська влада взяла до уваги економічний фактор, а саме вплив з БРСР робочої сили, який неможливо було заповнити за рахунок репатріантів з Польщі та Німеччини⁴⁵.

Важкий перебіг реєстрації у Західній Білорусі також відмітив А. Бобовік, який обґрунтував це елементарним браком документів у населення. Він також наголосив на великій кількості так званих «тутейших», які приховували свою національну приналежність, але при можливості покращення життєвих умов реєструвалися на виїзд⁴⁶. Також А. Бобовік підкреслив поганий організаційний рівень переселення, внаслідок чого з Білорусі виїхала тільки половина наявного польського населення⁴⁷.

⁴¹ Стемпень С. Переселення поляків з України в 1944 – 1946 рр. / Станіслав Стемпень // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2 : Депортації 1944–1951 рр. – Львів : Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича, 2007. – С. 174.

⁴² Там само. – С. 173.

⁴³ Hryciuk G. Nastroje i stosunek ludności polskiej tzw. Ukrainy Zachodniej do przesiedleń w latach 1944–1945 w świetli sprawozdań radzieckich / Grzegorz Hryciuk // Polska i Ukraina po II wojnie światowej / pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszów : Wydawnictwo wuszej szkoły pedagogicznej, 1998. – S. 221.

⁴⁴ Ruchniewicz M. Stosunki narodowościowe na Kresach Południowo-Wschodnich włączonych w 1939 r. do radzieckiej Białorusi / Małgorzata Ruchniewicz // Kresy Wschodnie II Rzeczypospolitej. Przekształcenia struktury narodowościowej. 1931–1948. / pod. red. S. Ciesielskiego. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2006. – S. 43.

⁴⁵ Там само. – С. 44.

⁴⁶ Bobowik A. Repatriacja i przesiedlenie polskiej ludności z Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej do Polski w latach 1944–1947 / Alfons Bobowik // Шлях да ўзаемнасці : матэрыялы XV міжнар. навук. канф. (Гродна, 13 – 14 лістапада 2008 г.) / рэд.кал.: І. Крэнъ, С. Мусяенка, І. Палоў, Я. Роўба. – Гродна : ГрГУ, 2009. – С. 214.

⁴⁷ Там само. – С. 216.

Є. Гжибовскі розгледів доволі важливу особливість становища поляків у Білорусі. Зокрема він зауважив, що білоруське керівництво сприймало поляків як білорусів-католиків, а тому вважало, що «польської проблеми» у БРСР не існує. Переселенська акція 1944 – 1946 рр. виявила хибність цієї думки, оскільки на виїзд до Польщі було зареєстровано близько 535 тис. осіб. Інший вагомий момент, про який зазначив дослідник, полягав у тому, що радянська влада після закінчення переселення вважала «польське питання» розв'язаним, а поляки, що залишилися, сприймалися як ополячені білоруси. За таких умов у ході білорусизації (а фактично русифікації), як білоруси, так і поляки зазнали однакових утисків⁴⁸.

Питання, пов'язані з польсько-білоруським обміном населення, знайшли відображення у працях багатьох сучасних білоруських дослідників. Власне, переселенською тематикою займалися А. Вялікі⁴⁹, Г. Кнатько⁵⁰, В. Ракашевіч⁵¹, Н. Рибак⁵², В. Снапкоўскі⁵³.

Зокрема Н. Рибак, акцентуючи увагу на ставленні поляків до переселення, визначила його як різко негативне. На думку дослідниці, причинами цього були: 1) небажання покидати будинки і майно; 2) воєнні дії, які тривали у Польщі; 3) надія на повернення західнобілоруських земель до складу Польщі; 4) недовіра до радянської влади⁵⁴. Н. Рибак стверджує, що у ході «евакуації»

⁴⁸ Grzybowski J. Pogoń między Orłem Białym, Swastyką i Czerwoną Gwiazdą. Białoruski ruch niepodległościowy w latach 1939–1956 / Jerzy Grzybowski. – Warszawa: Bel Studio, 2011. – S. 507–509.

⁴⁹ Вялікі А. На раздарожжы. Беларусы і палякі ў час перасялення (1944–1946) / А. Вялікі. – Мінск: БДПУ, 2005. – 319 с.; Вялікі А. Перасяленне польскага насельніцтва з Гродзенскай вобласці ў Польшчу 1944 – 1946 гг. Прычыны. Ход. Вынікі / А. Вялікі // 60-летие образования Гродненской области: материалы междунар. науч. конф., (Гродно, 3–4 марта 2004 г.) / отв. ред. В. А. Белозорович. – Гродно: ГрГУ, 2004. – С. 342–347; Вялікі А. Уплыў кіраўніцтва СССР на працэс перасялення паміж БССР і Польшчай / А. Вялікі // Repatriacje i migracje ludności pogranicza w XX wieku. Stan badań oraz źródła do dziejów pogranicza polsko-litewsko-białoruskiego / red. M. Kietliński i W. Śleszyński. – Białystok: PRYMAT, 2004. – S. 90–95.

⁵⁰ Кнатько Г. Д. К вопросу об обмене населением между Беларусью и Польшей в 1944 – 1946 годах / Г. Д. Кнатько // Армія Краёва на тэрыторыі Заходняй Беларусі (чэрвень 1941 – ліпень 1944 гг.): тэзісы чацьвертай навук. канф. беларускіх і польскіх гісторыкаў, (Гродна, 6 – 7 кастрычніка 1994 г.) – Гродна: Беларускі навукова-даследчы цэнтр дакумэнтазнаўства, археаграфіі і архіўнай справы, 1994. – С. 103 – 108.

⁵¹ Ракашевіч В. К. Послевоенная демаркация советско-польской границы и «великое» переселение белорусского и польского населения / В. К. Ракашевіч // Армія Краёва на тэрыторыі Заходняй Беларусі (чэрвень 1941 – ліпень 1944 гг.): тэзісы чацьвертай навук. канф. беларускіх і польскіх гісторыкаў, (Гродна, 6 – 7 кастрычніка 1994 г.) – Гродна: Беларускі навукова-даследчы цэнтр дакумэнтазнаўства, археаграфіі і архіўнай справы, 1994. – С. 109–117.

⁵² Рибак Н. Обмен населением между БССР и Польшей в 1944 – 1948 гг.: некоторые аспекты проблемы / Н. Рибак // Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця: матэрыялы рэспубл. навук. канф., (Гродна, 3–4 мая 2002 г.): у 4 ч. / пад рэд. І. П. Крэня, У. І. Навіцкага, І. А. Змітровіча. Ч. 3. – Гродна: ГрДУ, 2003. – С. 42–47; Рибак Н. Отношение польского населения БССР к переселению 1944 – 1948 гг. / Н. Рибак // Современные технологии сельскохозяйственного производства: материалы XIII Междунар. науч.-практ. конф.: у 2 т. Т. 2: Зоотехния. Ветеринария. Технология хранения и переработки. Общественные науки. – Гродно: Издательско-полиграфический отдел УО «ГТАУ», 2010. – С. 352–355.

⁵³ Снапкоўскі У. Е. Знешнепалітычная дзейнасць Беларусі. 1944–1953 гг. / Уладзімір Еўдакімавіч Снапкоўскі. – Мінск: Беларуская навука, 1997. – 207 с.

⁵⁴ Рибак Н. Отношение польского населения БССР к переселению... – С. 353.

виїжджали також білоруси, які «записувалися поляками». На її думку, це відбувалося внаслідок несприйняття радянського тоталітарного режиму, страхом перед репресіями та непопулярною внутрішньою політикою, перш за все колективізацією⁵⁵. Визначивши головну мету переселенської акції, яка полягала у ліквідації польського підпілля, Н. Рибак дійшла висновку, що цього завдання досягнуто не було⁵⁶.

Г. Кнатько, аналізуючи перебіг переселенської акції, відзначила велику різницю між кількістю зареєстрованих та фактично евакуйованих осіб. На думку дослідниці, велика кількість населення не змогла виїхати до Польщі через різноманітні перепони радянської влади⁵⁷. В. Ракашевіч вважає, що Люблінська угода була недостатнім аргументом для здійснення взаємної евакуації. Значну роль у її проведенні дослідник відводить польсько-радянському договору про встановлення кордону, який вніс вагомий вклад у поділ Білорусі і розміщення польського і білоруського населення⁵⁸. Крім того, В. Ракашевіч стверджує, що інтенсивний обмін населенням між Польщею і БРСР мав місце і в наступні роки, включно до травня 1948 р.⁵⁹ Такої думки також дотримується Н. Рибак²⁵⁶. На наш погляд, впродовж 1947 – 1948 рр. переселення певних груп осіб (колишніх в'язнів, працівників евакуаційних комісій, що поверталися до Польщі і т. д.) відбувалося, проте інтенсивним цей процес вважати не можна.

Вагоме значення у контексті дослідження цієї тематики займає монографія А. Вялікого «На раздарожжы. Беларусы і палякі ў час перасялення (1944 – 1946)»⁶⁰. На сьогоднішній день це єдине дослідження, в якому автор зробив спробу комплексного висвітлення переселенської акції на польсько-білоруському відрізку кордону. У зазначеній праці дослідник торкнувся низки малодосліджених у білоруській історіографії тем (були порушені проблеми термінології, впливу Армії Крайової на перебіг переселення, відображено становище РКЦ під час цієї акції тощо).

Зокрема А. Вялікі підкреслив, що найбільший вплив на хід переселення поляків здійснило білоруське республіканське керівництво. Позиція партійної влади БРСР щодо цього процесу впродовж 1944 – 1946 рр. зазнала значної еволюції: від нейтралітету до жорсткого адміністративного контролю (з весни 1945 р.). Вчений обумовив це намаганням не допустити масового виїзду до Польщі працездатного населення⁶¹.

З термінологічної точки зору переселенську акцію 1944–1946 рр. А. Вялікі визначив як «переселення» або «обмін населенням»⁶². Водночас він дійшов висновку, що «...переселення можна розглядати як «м'яку зачистку»

⁵⁵ Рыбак Н. Обмен населением между БССР и Польшей... – С. 47.

⁵⁶ Там само. – С. 47.

⁵⁷ Кнатько Г. Д. К вопросу об обмене населением между Беларусью и Польшей... – С. 107.

⁵⁸ Ракашевич В. К. Послевоенная демаркация советско-польской границы... – С. 115.

⁵⁹ Там само. – С. 116.

²⁵⁶ Рыбак Н. Обмен населением между БССР и Польшей... – С. 43.

⁶⁰ Вялікі А. На раздарожжы. Беларусы і палякі ў час перасялення (1944–1946) / Анатоль Вялікі. – Мінск : БДПУ, 2005. – 319 с.

⁶¹ Там само. – С. 151.

⁶² Там само. – С. 50.

території Західної Білорусі від ненадійного у політичному, соціальному, національному, конфесійному плані «елементу». Основи для цього були: ворожість поляків і частини білорусів до радянської влади, перевага католицького населення. Активна діяльність польського підпілля – Армії Крайової змушували політичне керівництво СРСР з підозрою і ворожістю ставитися до населення західного регіону Білорусі⁶³.

Отже, здійснений нами огляд наукової літератури засвідчує високий рівень розробки тематики дослідження й багатовекторність поглядів науковців. Сучасні українські, польські та білоруські історики провели значний об'єм фактологічної і теоретичної роботи, дійшли ґрунтовних висновків. Наявність великої кількості важливих наукових праць є серйозною основою до подальшого дослідження цієї проблематики у більш глибокому та широко-теоретичному контексті.

⁶³ Там само. – С. 219.

Інформаційно-бібліографічне видання

Серія

«Вчені Прикарпатського національного університету»

Відповідальний редактор серії
БІГУСЯК Михайло Васильович

788155

ПЕТРО СТЕПАНОВИЧ ФЕДОРЧАК

бібліографічний покажчик

(до 80-річчя від дня народження та

**50-річчя науково-педагогічної діяльності у Прикарпатському
національному університеті
імені Василя Стефаника)**

Головний редактор
Літературний редактор
Відповідальний за випуск
Комп'ютерний набір
Комп'ютерна верстка
Обкладинка

В. М. Головач
Г. Я. Василевич
М. В. Бігусяк
О. Б. Гуцуляк
Л. М. Курівчак
Д. Г. Родіонов

Підп. до друку 20.08.2013 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Друк на ризографі. Тираж 100 пр. Зам. 67.

Видавець

**ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»**

76025 м. Івано-Франківськ

вул. С. Бандери, 1, тел.: 71-56-22

E-mail: vdvcit@pu.if.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006 р.

18.00

НБ ПНУС

788155